

Harmadik rész 1744–1780

AZ ELSŐ NEMZEDÉK

A román politikai fejlődésnek az 1744. esztendő két okból elhatározó jelentőségű határátköve. A szebeni országgyűlésen meghozott VI. és VII. tc. határozott és törvényes formában kifejezte az egyesült hitű románság jogait, de ezek csak a katolikus vallással járó jogokból álltak és továbbra is megakadályozták egy negyedik nemzetnek az alkotmányos keretek közé iktatását. Ez a körülmény erőtlenné tette volna a nemzeti ideológia tulajdonképpeni megteremtőjének, Klein Ince püspöknek minden nemzetiségi irányú törekvését még akkor is, ha ugyanez az esztendő történetesen nem sodorta volna el egyházmegyéjéből, de még a Habsburg birodalom területéről is.

Jogi alap, tehetséges vezető és kellő öntudat hiánya miatt Erdélyben évtizedekig nincsen olyan nemzetiségi jellegű küzdelem a fennálló rend és a feltörekvő, ébredező román nacionalizmus közt, mint Klein idejében. A politikai küzdelem elhalált, de a nagy harcos püspök gondolkodásának tartalma nem ment feledésbe. A keze alól kikerülő fiatalabb nemzedék tagjai magukba szívják és őrzik a latin gondolatot és tovább adják egy harmadik nemzedéknek, melynek számára az európai fejlődés majd más körülményeket teremt, s így a lappangó nemzeti ideológia ismét a politikai követelések terére léphet.

A román nemzeti ideológia Erdélyben hamarabb született meg, mint maga a román nemzet. Klein Ince nagy egyedülvaló volt, megfelelő baráti környezet és társadalmi háttér támogatása nélkül. A nemzetet öntudatos emberek jelentik s ezek

egyelőre hiányoznak. A következő korszakban feltűnnek az első öntudatos román réteg még kissé bizonytalan körvonalai s ha tagjai nem is képesek még a fejletlen nemzeti ideológiát egy politikai mozgalom erőtelepévé fejleszteni, ez nem jelenti egyúttal a fejlődés folyamatának megszűnését, hanem csak lassú ütemét, észrevétlen voltát. Klein kortársaiból sem hiányzik a hajlandóság a nemzetiség megvalósítására, a feltételek jórészt és éppen a leggyökeresebbek: a közös nyelv, származás, vallás, életforma adva voltak, de hiányzott a kellő műveltség. Az ideológiát nem csiszolhatta ki sok emberi agynak eszmesűrődése, útkeresése, töprengése. A század közepe táján támadtak már szép számmal művelt román emberek, a nemzeti mozgalom kialakulása azonban elakadt, nem fejlődhetett ki, még pedig külső és belső okok miatt.

A külső ok abban a mélységes, az egész románságot megrázó és megrendítő válságban rejlik, amelyet a vallási egyesülés hozott létre. Kieleződött korszaka 1744-ben kezdődött a Visarion által kipattantott vallásos mozgalomban, melyet bátran az erdélyi ortodoxok szabadságharcának nevezhetünk az ortodoxia csak az európai fejlődésből folyó türelmi gondolkodás elhatalmasodásával tudta akaratát érvényesíteni majdnem minden és mindenki ellen elsősorban az unió, azután annak pártfogói, a katolikus státus, a kormányhatóságok és az udvar ellen. A protestánsok, a szász és magyar rendek titokban sokszor inkább az ortodox románokat igyekeztek támogatni, vagy hallgatólagos beleegyezésükkel érvényesülésüket előmozdítani, mert az ő halálos ellenségük meg éppen a katolikus imperializmus volt. A hivatalból támogatott unió ebben az időben szögesebb ellentétben állt az ortodoxiával, mint akár egyik, akár másik, például a magyarsággal, mint nemzettel. Nemzeti elnyomásról alig lehet szó ebben a korszakban, csak társadalmi és vallásiról, erről azonban már teljes joggal. A társadalmi és népi tényező egymás mellett és egymással szemben állását ekkor Erdélyben nem annyira a nemzetiség, mint

inkább a vallás és a társadalmi állapot határozta meg. Ugyanakkor az is igaz, hogy a társadalmi és vallási kategóriák különbözősége és a nemzetiségek különbözősége a legtöbbször majdnem egymást fedő fogalmak voltak. A földesúr fogalma többnyire egybeolvadt a magyarságéval, a jobbágy fogalma pedig a románságéval. Igen nehéz és kényes feladat a vallási, társadalmi és politikai tényezők és életmegnyilvánulások bonyolult, sokszor elhomályosodó szövedékéből, inkább ennek visszajából a nemzetiségi szálakat kiválasztani. Ezek kétségtelenül ott lapanganak már, hogy néha egészen meglepő formában és teljes világossággal kerüljenek a felszínre. És most idekapcsolódik a román nemzetiségi mozgalom kifejlődése elmaradásának belső oka: magának az ideológiának a fejletlensége.

Klein példája tanulságosan mutatta meg, hogy a politikai adottság és a nemzeti mítosz miként szülhetnek együttesen politikai követeléseket egy erős férfiú tehetségén keresztül. Bukása után a II. Diploma Leopoldinum mintegy érvényét veszítve hullt ki az elernyedett román kezekből, a mítosz ereje pedig még nem bontakozott ki, úgyszólván csak a nagy álmodó lelkének élménye volt. Másoknak is át kellett még élniük a latinság, a rómaiság felfedezésének megdöbbentő élményét, ami nem is maradt el és nem egy fiatal román megízlelte az új nemzedék tagjai közül a római örökség nagyszerűségét.

Igen fontos feladatunk lesz ennek az élménynek a kiváltó okait és mikéntjét kihámozni. A nemzeti fejlődés alapfeltétele a műveltségbeli fejlődés, ezt pedig az erdélyi románság elsősorban annak a katolicizmusnak köszönheti, amely, vallási és politikai célkitűzéssel, fontos feladatául jelölte ki a románság erkölcsi és értelmi kiművelését. A katolikus intézményekben nevelt unitus ifjak, szerves kapcsolatban a pártfogó Kleinnel, a korszerű vallási harcok és az unitus egyház belső viszálykodásai közepette a nemzetiséget illetően nagyjából egységes véleményen voltak. Ezen a második nemzedéken keresztül világosan láthatjuk Klein Ince és a harmadik nemzedék, az

erdélyi triász és a Supplex Libellus Valachorum nemzedéke gondolatvilágának szerves egységét. A második nemzedék eddig kevésbé méltatott munkája és áthagyományozó tevékenysége így a román nemzetté válás fontos fejezeteként tűnik elő. Bizonyos, hogy a Kleinéhez hasonló erőteljes vonású arcél nem tűnik fel ebben a nemzedékben, a nagy célkitűzések és nagy megvalósítások helyett azonban szürkének tűnő, de végeredményben nemzetiségi szempontból fontos építőmunka folyik, különösen az első román középiskolában és szemináriumban, amelyet egy szürke aszkéta, Klein unokaöccse, Aron Péter Pál püspök alapított 1754-ben. Balázsfalva neve méltán szimbó-lummá lett a későbbi nemzetfejlődés történetében. Itt valóban az idővel hatalmas fává kiterébélyesedő kicsiny mustármagról van szó. Balázsfalván éltek vagy innen kerültek ki azok a férfiak, akik a román nemzeti ideológiát és ennek dákoromán történeti alapját a későbbi nemzedékekben kiépítették és ezáltal a nemzetiség megvalósítását lehetővé tették.

I.

Az unió sorsa 1744 után

Ismeretes, hogy az udvar, a kormányhatóságok, sőt néha maguk az unitus románok is milyen illúziót tápláltak a vallási egyesüléssel kapcsolatban. Az udvar és a kormányhatóságok politikai művüket szerették volna megtestesülve látni; az unitus egyházvezetők, különösen Klein pedig túlzottan nagy méretben állították be az uniót, hogy politikai eszközzel használhassák fel. A valóság azonban egészen más volt. A román nép az uniót magához még felszínesen sem igen engedte közel, nemhogy vele azonosult volna. Visarion erdélyi működése és a nyomában támadt román népmozgalom egyszerre fellebbentette a fátyolt a fikcióról és mindenkinek módja lett volna meggyőződni a valóságról. Csodálatosképpen ez a felismerés

nem következett be, tanújaként annak, hogy a kormányhatóságok milyen laza kapcsolatban voltak az igazgatásukra bízott társadalmi és népi valósággal. Visarion elfogatása nem sokat változtatott a helyzeten, mert a mozgalom belső okai továbbra is működésben maradtak. A papiroson ortodoxnak kezelt nép változatlanul élte a maga ortodox falusi primitív életét, a felébe helyezkedett unitus papságot pedig nem kedvelte meg, csak megtűrte a falusi nép sokáig tartó, de végül is elfogyó türelmével és passzivitásával. Ez a nép megkívánta papjától, hogy az ortodoxia formáit szigorúan megőrizze és nem is tudott rendszerint a dogmatikai tételekről, amelyeknek elfogadásában az unió valójában állott. Az unió tényleg többé-kevésbé fából vaskarika volt, nem maradt kizárólagosan ortodox, de katolikussá sem lett. Sajátságos harmadik vallás lett belőle, mely sokáig nem kellett sem egyik, sem másik félnek. Külső tekintetre az ortodoxia és az unió természetesen semmiben sem különbözött egymástól. Klein 85.000 unitus családjának káprázata kámforként oszlott el és az unitus papság (mely népét ortodox meggyőzéssel áltatta és joggal, hiszen érzelmileg nem volt katolikus, csak érdekileg), valamint a kormányhatóságok egyszerre megdöbbenéssel látták meg, milyen veszedelmesen vékony kéreg volt alattuk a nép békéje és türelme, a szenvedélyek fortyogó lávája felett. A kitöréshez néha csak kevés ok kell, ilyen volt Visarion megjelenése Dél-Erdélyben, akinek szerepét nem ok nélkül hozta összefüggésbe a haditanács a karlovi éresekkel, amikor kemény hangnemben felelősségre vonta.¹ Nenedovics Pál érsek kihasználta az udvar kettős helyzetét, mely egyrészt Erdélyben az ortodoxiát keményen támadta és elnyomta, ugyanakkor azonban a Délvidéken hathatós pártfogásába vette és az unitusoknál is súlyosabb és főként hasznosabb privilégiumokkal látta el az illir ortodox egyházat. Nenedovics védekezésében úgy állította be a helyzetet, mintha Visarion csak az ortodoxoknak prédikált volna, s ha véletlenül más felekezetűek is belekeveredtek az ortodox

hallgatóság közé, az csak az elkerülhetetlen véletlen műve volt.²

Ettől az egyszerű elintézésről az erdélyi vallási zavargások természetesen nem csitulnak el. A forrongás olyan magas hőfokot kezdett elérni, amely a fejedelemség mindennapi életét a háborúhoz hasonló bizonytalanságba és nyugtalanságba helyezte.³ Általában a Maros vonalától délre eső vidéken az unió szinte teljesen megszűntnek volt tekinthető.⁴ Az a hirtelenség és az a készség, amellyel az emberek az évtizedekig úgyszólván ellenkezés nélkül tűrt unió ellen felléptek, valami titkot takart. Az elemi megnyilatkozásnak ez a módja valami sokkal mélyebb tényálladékra mutatott, mint amit az ortodox hitelvek és az unióval kapcsolatosan elfogadott 4 dogmatikai tétel elfogadása jelentett. A mindennapi élet ezernyi ösztönös és szabályos mozzanatában egy szervesen működő és lélegző életforma egésze tiltakozott a tőle nem részleteiben, hanem lényegében más és idegen életforma ellen. Kelet lelke szállt szembe Nyugat szellemiségével. A guberniumnak komoly megoldáson kellett törnie a fejét, mert a baj nemhogy enyhült volna, de folytonosan terjedt. Mária Terézia 1745. márc. 12-i leirata⁵ szellemében Haller János gubernátor kiáltványban biztosította a román népet, hogy a maga rítusát a Pravila nevű ortodox egyházi törvénykönyv szellemében bántódás nélkül megőrizheti és gyakorolhatja. Mélységes tévedés áldozata volt a gubernátor, amikor a lázongókat egyszerű paranccsal képzelte az unió aklába visszatéríteni azzal, hogy egyfelől Ófelsége nemtetszését, másfelől hallatlan kegyességét és jóságát tolmácsolta a román nép iránt, de – csakis az unió keretei közt. Csak külsőséges megoldásra gondolt tanácsadóival együtt, amikor az unitus papok visszahelyezését, az elfoglalt templomok visszaadását, az unitus privilégiumok tiszteletben tartását, a külföldről jövő papok és kalugyerek (szerzetesek) távoltartását és a nyughatatlankodó ortodox papoknak, „tanquam publicae quietis turbatores” elfogatását rendelte el.⁶ Ez csak rendőri intézkedés volt és a

katolikus státusnak (a gubernium katolikus tanácsosi közösségének) az elképzelése sem volt más.⁷ Ugyanekkor a dél-erdélyi román népnek nem volt más óhaja, mint az ortodox vallás szabad gyakorlata, melyet a hatóságok az unió érdekében minden eszközzel igyekeztek akadályozni. Maguk az unitusok is nyugtalankodtak az 1744-i VI-VII. tc. e kifejezése miatt: „cum et ipsi catholici sint”; aminthogy – emlékezzünk vissza – Klein is többször kifejezte aggodalmát a görög rítusú románok latin rítusra áttérése miatt, az 1745. május 18-i leirat pedig szintén megerősíteni látszott gyanújukat.⁸ A gubernátor ezért gondoskodott róla,⁹ hogy Mária Terézia megnyugtassa őket annak a kijelentésével, hogy nem volt és nem is lesz szándéka a görög rítust, mint szintén katolikus rítust valaha is megváltoztatni.¹⁰ Ezek a próbálkozások éppoly kevésbé hatottak, mint a Mária Teréziától Erdélybe békíteni és csendesíteni, sőt visszatéríteni beküldött Olsavszky Manuel munkácsi ruszin püspök missziója, aki az erélyes kéz politikáján kívül semmi hathatós eszközt nem tudott ajánlani,¹¹ hacsak azt az egyet nem, hogy az unió védelmét bízzák a fiscalis directorra, aki az ügy érdekében a következő országgyűléskor tegye meg javaslatait. Mária Terézia hajlott erre a tanácsra, de a guberniumi tanácsosok véleményezése alapján nem egy, hanem négy protektort nevezett ki az unió védelmére. Ennek az intézménynek előzménye volt már az unió legkorábbi idejében, amikor Apor István és Mikes Mihály a protector név nélkül hasonló szerepet töltöttek be. A négy protektor: Pongrácz György báró guberniumi belső tanácsos, erdélyi tartományi kancellár és Kászoni Bornemissza Ignác tordai főispán, Maxai Máriaffi Dávid kolozsi főispán és a román Dobra Péter fiscalis director.¹² Instrukcióik nem tartalmazhattak mást, mint amit elgondolóik eddig az unió kérdésének megoldásáról nyilvánítottak, egy sor tanácsot az „impostorok” megfékezéséről és eltávolításáról, a külföldön felszentelt papok elfogatásáról, pénzbírságról és testi fenyítésről, az unitus papok bántalmazói ellen a fiscalis direc-

tor (államügyész) által indítandó eljárásról, külföldi egyházi könyvek kitiltásáról, büntetésből adóteher növeléséről és más hasonló intézkedésekről, amelyek külön-külön és együttesen a katolikus vallás növekedését és védelmét szolgálták és legfeljebb az ortodox nép elkeseredését voltak alkalmasak növelni. Más megoldás lett volna – ha erre megfelelő karhatalom állott volna rendelkezésre – az ellenállást fegyveres erővel megtörni. A birodalom háborúban állt Poroszországgal, Erdélyben katoná úgyszólván egyáltalán nem volt, így hát előkerült az ilyen helyzetekben jobban bevált enyhe bánásmód,¹³ ami az egyszerű népre, a rudis plebsre mindenesetre megnyugtatóbb hatásúnak bizonyult. A protectorok az unitus püspökkel vagy vikáriussal egyetértésben vették fel a harcot az ortodoxia ellen.

Az ortodox hitéhez nyíltan is visszatért falusi nép azonban éppen nem kesztyűs kézzel bánt el unitus papjaival, elkergette, megverte, rettegésben tartotta, megkínozta őket, csak hogy életüket nem vette. Az összetűzések lármások és mindennaposak voltak, a vármegyei tisztek a szász magistratusok vizsgálgatták a kilengéseket és jegyzőkönyvekbe foglalták tapasztalataikat, de karhatalom nélkül egyszerűen tehetetlenek voltak a nép elszántságával és fanatikus hithűségével és ellenszegülésével szemben. Valami megmagyarázhatatlan ellenérzést, valóságos irtózást érzett a nép a katolikus vallás iránt, amelyet bálványimádásnak, szentségeit pedig utálatosságnak tekintette.¹⁴ A latin rítusról való irtózás az unióban megmaradt észak-erdélyi részeken is megvolt;¹⁵ nemcsak a nép, hanem a papság is ingadozott,¹⁶ bár Olsavszky itt aránylag nyugodt hangulatot talált.¹⁷ Délen viszont a protectorok feladata szinte reménytelenül nehéz volt,¹⁸ nem csoda, ha belefáradtak és belefásultak a sikert nem ígérő vállalkozásba.¹⁹ A gubernium 1747-ben az unió egészen kritikus állapotáról számolhatott be Mária Teréziának.²⁰

Az erdélyi románság egyházi viszonyaira jelentős hatást gyakorolt a Rómába menekült Klein püspök, akit Bényei Pap

Miklós, majd ennek halála után Aron Péter Pál²¹ helyettesítettek mint püspöki vikáriusok. Klein Rómában minden követ megmozgatott, egyrészt hogy a pápai udvarban szilárd támaszt nyerjen, másrészt hogy valamilyen módon kibékülhessen a bécsi udvarral. Egy bizonyos, a római környezet, a bécsi szorultság friss emlékei, furcsa száműzetése a legélénkebben kidomborították annak lehetetlenségét, hogy a katolicizmussal valaha is szembehelyezkedjék. Ha megvolt benne az ortodoxiával való kacérkodás politikai fogása, ez mint a lehetet elpárolgott és a római Klein jóval katolikusabb színben tűnik fel, mint a balázsfalvi. Politikai célkitűzéseire, szenvedélyesen hajszolt problémáihoz azonban most is a leghűbb. Makacs kitartással követeli a diplomák végrehajtását és a teológus eltávolítását. Konok kitartása több mint merészség, valósággal túlhaladja a felelőség határát, a püspöknek talán éppen ezért nem esik bántódása, egyébként is a püspöki méltóság, melyről nem hajlandó lemondani, megvédi. Bécs azonban hajthatatlan, Klein dédelgetett terve a közeli hazatérésre füstbe megy, a drága idő hiába telik el. Bécsben túlságosan sokat tulajdonítottak az ő szerepének az 1744 óta dülő ortodox nyugtalanság előidézésében, semhogy visszatérésébe beleegyeztek volna,²² pedig Klein esperesei, akikkel sűrű levelezésben állt, biztatták, hogy elhagyott juhait pásztorlását újra személyesen vegye át.²³ Olsavszkynak is az volt a véleménye, hogy az ortodox zavargók lecsendesítésére a legalkalmasabb eszköz Klein visszatérése volna egyházmegyéjébe.²⁴ Az egyház irányítását szenvedélyesen tartotta továbbra is kezében, gyakori rendeleteit alárendeltjei végre is hajtották. Aron vikárius egy darabig hűségesen küldözgetett pénzt a bécsi nuncius közvetítésével Klein számára, míg csak az uralkodónő 1747 áprilisában zár alá nem helyezte a püspöki uradalom jövedelmét. Ennek az volt az oka, hogy Klein 1746. november 11-én túlzó lépéssel kiátkozta Balogh József teológust.²⁵

Klein bukását főként teológusának tulajdonította, számű-

zetése alatt pedig valósággal apokaliptikus gonoszságára dagadt fel képzeletében a törvényes alapon, királyi rendeletek talaján működő jezsuita. Aron vikárius a királyi rendeletekkel szemben a kánonjogilag is kétes értékű kiátkozási okmányt nem hirdethette ki lázadás vétsége nélkül s ebben a gubernium és a bécsi nuncius egyaránt igazat adtak neki. Klein azonban erre egy még meggondolatlanabb lépésre ragadtatta magát, letette Aront a vikáriusi méltóságról és helyébe Miklós balomiri esperest nevezte ki, sőt Aront magát is kiátkozta (1747. augusztus 25.).²⁶ A következmények súlyosak voltak, Aront elszigetelte alattvalói jórésztől és a néptől, a viszály csíráit teli marokkal szórta el az unitus klérusban²⁷ és végeredményben éppen olyan sokat ártott az unitus egyház erejének, mint maga a schisma. Közben a pápa maga többszörösen felszólította Kleint, hogy az egyház érdekében mondjon le püspökségéről, amibe az nem volt hajlandó belemenni. A helyzetet súlyosbította Erdélyben, hogy Aront közben a pápa apostoli vikáriussá nevezte ki, s így Kleinnek nem volt joga őt kiátkozni. Ugyanakkor széleskörű diplomáciai intézkedések után végül sikerült Kleint a kiátkozási okmány visszavonására rábírní (1748. május 21.).²⁸

Aron tekintélyét a kiátkozás visszavonása még nem állította helyre. A megoszlott klérusnak Balomiri Miklós vezetése alá helyezkedő nagyobb része gyűléseket tartott és ezeknek többé-kevésbé politikai jelentősége is volt, amennyiben itt az unitus klérus sérelmeit foglalták össze, így Gyulaféhevárott 1747. december 2-án, hogy kiküldöttek útján az uralkodónő elé terjesszék őket.²⁹

Az udvar a zűrzavaros helyzetet egy nagyobb szabású zsinat összehívásával akarta tisztázni. Ennek kettős rendeltetése volt, az egyik, hogy az unió jelenlegi helyzetéről tanácskozzanak, a másik pedig, hogy az unitus klérus összefoglalhassa sérelmeit és azokat a zsinat királyi biztosának, Olsavszky Manuel munkácsi ruszin püspöknek adott instrukcióknak

megfelelően követői útján Bécsbe, a királynő elé vihesse.³⁰ A gyűlést 1748. május 15-ére sem Aron, sem Balomiri, hanem a gubernium és a katolikus státus hívta össze Szebenbe, amikor a egyébként is guberniális összejövettel terveztek.³¹

A szebeni gyűlés Aront rehabilitálta és Balomirit megfosztotta vikáriusi címétől.³² A klérus itt megfogalmazott sérelmei, mint a román papságnak évtizedekig legkiemelkedőbb politikai megnyilvánulása, különös figyelmet érdemelnek.

II.

Az unitus papság 1748-i kérvénye

Az 1748-i szebeni unitus gyűlés és az ott elkészített kérvény az 1791-i *Supplex Libellus Valachorum*hoz és mozgalmához hasonlítható s annak mintegy előképe. A századközépi román nacionalizmusnak éppoly hű kifejezése, mint amaz a századvégének. A román politikai energiák összesűrűsödéséből állott elő tényezői legjellemzőbb kifejezői a korabeli nacionalizmusnak és politikai elképzelésnek. Ezért tartalmát részletesebben ismertetnünk kell.

Már az is jellegzetes, hogy a sérelmeket a „Clerus Romano-Vallachicus” nevében terjesztik elő. A „Clerus Graeci Ritus Uniti” megszokott kifejezése helyett a „Romano-Vallachicus” programot és nemzetszemléletet árul el. A szerkesztők a római öntudat ígérete alatt álltak. A három aláírt név: P. Sylvester Kalijani, P. Gregorius Majer, Georgius Pap Arh. Dobrensis, Cleri Graeci, Ritus Trannici Deputati közül a két első Klein Ince római alumnusa volt és csak nemrégiben, 1747-ben tért onnan vissza. Feltételezhető tehát kapcsolatuk az 1745 eleje óta Rómában tartózkodó Kleinnel, és ezt a feltételezést nemcsak a vele folytatott levelezésük teszi bizonyossá, hanem az 1748-i kérvény egész szelleme és tartalma. Olyan vonásai vannak, amelyek Klein nélkül el sem képzelhetők. Nem az ő

közreműködésével, hanem gondolatainak továbbélésével és hatásával kell számolnunk. Klein nacionalista gondolkodásmódja az utána következő fiatalabb nemzedék lelkében termékeny talajra talált. A püspök kezéből kiesett szellemi fegyver nem maradt heverőben, egyszerre több kéz is nyúlt utána és alig 3-4 esztendő múlva forgatni kezdte. Érdekes, hogy a megszokott „Transylvania” helyett mindjárt a kérvény elején „Dacia” kifejezéssel találkozunk. Nem szükséges ebben feltétlenül a dákoromán ideológia jelét keresni, Dacia a humanizmus óta megszokott elnevezése Erdélynek a történeti irodalomban és éppen a jezsuita rend tette népszerűvé, amelynek kolozsvári kollégiumában Kalyáni és részben Major is tanulmányaikat végezték. Maga az erdélyi jezsuita tartomány is a Dacia Provincia nevet viselte.

Sokkal fontosabb azonban, hogy a kérvénynek már legelső mondatai hangsúlyozzák, hogy „non solum in Divinis, verum et Politicis” kívánnak felszólalni. A kérvény először a főbb sérelmeket sorolja fel, szám szerint tizenötöt. Mindenekelőtt Klein távortartását sérelmezik, nélküle az unió sorsa bizonytalan. Kérik az unitus vallás teljes tiszteletben tartását. A latin rítusra való áttérésnek még a látszatát is kerülni kell. A templomok a többi felekezetek mintájára nyerjenek menedékjogot. Világiak ne avatkozhassanak vallási dolgokba és ne szabhassák meg a papok számát. A parókus lelkészek megélhetése biztosíttassék, részesedjenek ők is decimában, quartában, kepében. A stóla méltányosan állapíttassék meg. Kapjanak a parókusok mindenütt kellő belsőséget és külsőséget, hogy tisztességesen megélhessenek. Az unitusok meglévő régi privilégiumai tartassanak tiszteletben, a rájuk nézve sérelmes törvények pedig töröltessenek el. Kérik még a szabad iskola- és különösen templomépítés megengedését és hogy a nem nemesek iskolába járását senki se akadályozhassa. Az unitus ünnepeket tartsák tiszteletben és senkit se késztessenek rítusváltoztatásra. Szólnak a teológus ellen is, akinek jelenléte a

fogarasi püspök mellett a jelenlegi körülmények közt többet árt az uniónak, semmint használ, végül feltűnően hidegen és szűkszavúan a királyi szóra hivatkozva, Aron vikáriátusát is kéri.

Ezután térnek át a világi természetű kérésekre. Indokolásul azt hozzák fel, hogy teljesítésükkel a többi körülakó schismatikus népek is vonzódni fognak az unióhoz. A román nép megnyugszik, megvigasztalódik és az elszakadásnak megszűnik az oka:

1. Ha a többinél sokkal számosabb román népet Erdélyben és kapcsolt részein „diplomacice” negyedik nemzetté és a többi bevett nemzetekkel egyenlően minden előny élvezésére és hivatal viselésére képesnek nyilvánítják.

2. Ha az unitus püspököt a guberniumi tanácsba tárgyalási és szavazati joggal kinevezik, hogy ott a klérus és a nép jogait védhesse; ha az unitus klérus tagjai közül egyeseket a rendek közé befogadnak.

3. Ha az unitus nemeseket előzetes jelölés alapján a királyi táblán, a vármegyei és széki tisztségekre, a kamarai és katonai hivatalokra alkalmazzák; ha a nemtelenek fiait a kézművesek céheibe és más szabad pályákra felveszik.

4. Ha érdemes nemtelenek királyi kegyből nemességet nyerének és így javakat vásárolhatnának és békésen birtokolhatnának és a többi nemesek módjára más szabadságokkal és jogokkal is élhetnének.

5. Ha Balázsfalvát, mint püspöki székhelyet, szabad püspöki várossá emelnék³³ és minden katonai elszállásolástól mentesítenék.

Amint látjuk, ez az öt kérés semmi újat nem tartalmaz Klein programján túl, sőt kimarad belőle a II. Diploma Leopoldinum, ami négy esztendővel az 1744-i törvénycikkek után egészen természetes. A kérések részletesebb kifejtésében ismét Klein régi érveivel találkozunk, kiegészítve néhány korszerű mozzanattal, amelyekből plasztikusan emelkedik ki a kérvény szer-

zőinek, az unitus klérus szószólóinak nemzetiségi felfogása és öntudata.

1. Az unitus román nemzet negyedik nemzetté fogadásának „őszintén” semmi komoly akadálya nincsen (sincere nihil obstare videtur), mert szám szerint a többi nemzeteket messze fölülmúlja; régiség tekintetében Dáciában valamennyi nemzetnél régebbi; ami a közterhek viselését illeti, valamennyinél többet hordoz; a kincstárat a legnagyobb mértékben gazdagítja; a haza védelméhez katonai hadműveletekben és minden más módon hozzájárul, vérét ontja, a hadsereg létszámát erősen növeli, bár erről az udvar nem vesz tudomást, mert a román mindig más nemzet neve alatt szolgál és így sem hírnévben, sem becsületben, még kevésbé jutalomban nincsen része. Ha a terhek hordozásában a román nemzet egyenlő a többi nemzettel, akkor a természeti törvény és az osztóigazság szerint a kényelmet is éreznie kellene.

2. Az unitus püspök guberniumi tanácsossága mellett vallási és politikai elvek szólnak. Vallásiak, mert a klérusnak így saját nemzetéből való protectora lenne, akihez már a természetes vonzalomnál fogva is könnyebben és szabadabban eljuthatna és nem ítélnének a klérusról a klérus nélkül. Ha pedig az unió, a klérus és a nép kárára történne döntés, legyen aki az udvart kellőképpen felvilágosítsa. Így az unió négy év alatt nagyobb előrehaladást tenne, mint ilyen védő hiányában az elmúlt 44 év alatt. Politikaiak, mert a nép a saját emberéhez szívesebben folyamodik vigasztalásért, mint idegenhez és így az unióhoz mások is közelednének. A többi nemzeteken nem esnék sérelem, különösen hogy a guberniumi tanácsosok közt unitáriusok is voltak, akiket pedig onnan teljesen kizártak; ezeknek a helyére nevezhetné ki Őfelsége a fogarasi püspököt. Ha a latin püspök, bár mind nemzetének, mind vallásának vannak védői a guberniumi tanácsban, tanácsosi méltóságban részesül, miért ne részesüljön a görög püspök, akinek nemzetét és vallását ottan senki sem képviseli, aki katolikus lévén,

minden hivatal viselésére képesített. Hasonló okból méltó lenne, ha az uralkodó az unitus klérusból is befogadna egyeseket a rendek közé.

3. Bár három kerületet (Fogarast, Kővárt, Hátszeget) teljesen, néhány megyét több mint fele részben románok laknak, tisztjeik mégsem közülük kerülnek ki, hanem más nemzetekből, akiknek birtoka rendszerint másutt van, a románoknak vallási és politikai gondjait vagy alig, vagy sehogysen veszik magukra. A többi nemzetek terheit könnyen átháríthatják a románra, mert ennek nincs képviselője sem a guberniumban, sem a tartományban és ha más nemzetiségűvel pereskedik, idegen nemzetiségű bíró ítélezik felette. Mindebből nemcsak a román nemzetnek van hatalmas kára, hanem az uniának, a kincstárnak és a közrendnek is. Kiküszöbölhető volna azonban mindez a hátrány, ha közhivatalokra az egyenlőség mértéke alatt román nemeseket is neveznének ki.

Befejezésül „az egész klérus és a nyomorult oláh nemzet” (Totius cleri, ac miserae Nationis Valachicae) vigasztalására Őfelségétől ugyanannak a kegyességnek a gyakorlását kéri, amelyet a többi nemzetek is élveznek.

Negyedik bevett nemzet, részvétel az ország kormányzásában, a közigazgatásban és az igazságszolgáltatásban, a nemesiség társadalmi emelése, végül egy román szellemi központ kiépítésének követelése együttesen jelentős politikai megnyilatkozássá emeli az unitus klérus kérvényét.³⁴ Lehetetlen észre nem venni, hogy ez nem az erdélyi román *nép*, hanem a román *nemesség* megnyilatkozása és mint ilyen határozottan *rendi* jelenség. Szerzői nem a régi, teljes egészében a kelet-európai ortodox internacionáléhoz tartozó emberek, hanem egy igényeiben nyugati műveltségű és vágyaiban rendi kiváltságra törő nemzedék tagjai. A népből kiválva, de tőle teljesen el nem szakadva, a nyugati műveltség ízét megérezve, de azt még egészen el nem sajátítva, két világ közt a vallás régi és a nemzetiség új érveivel keresnek igényjogosultságot a nép ne-

vében a román rendi nemzet számára, melynek tagjai a nemesek és a papok volnának.

A gyűlés a kérvény benyújtására és fenntartására Kalyáni Szilveszter, Major Gergely és Balomiri Pap Miklós személyében három deputatust rendelt ki. Csakhogy közben Balomiri meglepetésszerűen szakított az unióval és miután már a bécsi útra útlevéllal is el volt látva, Havasaljára menekült.³⁵ A gubernium azonnal jelentette az ügyet Bécsnek, ahonnan június 29-ről keltezve rendelet érkezett, hogy Balomiri helyét egy másik küldöttel egészítsék ki.³⁶ A küldöttek elindulását sürgeti egy július 23-ról keltezett leirat is.³⁷ A deputatusok Bécsben semmit sem értek el. Kéréseiket nem teljesítették, mert jórészt ellentétesek voltak az ország alkotmányával és a rendek érdekeivel.³⁸ Az unió ügye azonban fokozottan az érdeklődés közepontjában maradt és a kancellária és a minisztertanács sűrűn foglalkozott vele.³⁹ Az unitus klérus kérvénye és egyhangú bizalomnyilvánítása Klein iránt egyáltalán nem tudta meggyőzni az államvezetés tényezőit, sőt inkább arra ösztökölte ezeket, hogy Kleint minél hamarabb lemondassák a püspökségről és helyébe egy megbízhatóbb és alkalmasabb egyént állítsanak. Kialakult az a vélemény, hogy az uniós zavarok oka Klein⁴⁰ és hogy mind a vallási, mind a politikai helyzet új unitus püspök nélkül nem hozható rendbe.⁴¹ Újabb diplomáciai hadjárat indult meg erre Klein lemondatása érdekében, ami nem volt könnyű dolog egy ilyen makacs és kemény lélek ellenállásával szemben. A fogarasi püspök mind újabb és újabb kifogásokkal halasztotta a megegyezést, mert remélte, hogy a zavaros erdélyi uniós helyzet mégiscsak rehabilitálására készíti az udvart. Mikor azután teljesen kifogyott az ellenérvekből és kifogásokból, megadta magát és 1751. május 7-én a pápa kezébe letette püspöki hivatalát. A balázsfalvi uradalom jövedelméből évi 1200 forint nyugdíjat állapítottak meg számára, de élete fogytáig Rómában kellett maradnia.⁴² Ezzel lényegében lezárult a Klein-probléma és Erdélyben az unitus egyház vezetése az

eddigitől lényegesen különböző kezekbe került. Az egész században nem akadt többé olyan férfi, aki a politikai vezetés képességét és a dákoromán ideológiát egy személyben olyan mértékben egyesítette volna, mint Klein. Elesett tehát az a helyzeti előny, amely Kleinben megadatott volt és amely a nemzetiségi fejlődés ütemét egy darabig feltűnően meggyorsította. A megakadás utána tartós volt. A sebes rohanást előbb pangás, majd lassacskán csendes haladás váltotta fel, amikor is az egyéniség erejének már jóval kevesebb alakító hatása volt.

Az 1748-iki kérvény nem érte el célját, sem politikai követeléseinek nem lett eredménye, sőt még Klein visszaengedését sem tudta elérni; ellenkezőleg, a népszerűtlen és csak kevés esperestől, de a kormányhatalomtól támogatott, lojálisnak tartott Aron lett a püspök.

Miután bennünket legelsősorban az a lélek érdekel, amelyből az egész román nemzetiségi mozgolódás fakadt, a következőkben megvizsgáljuk, hogy milyen körülmények közt és milyen jelenségekben mutatkozik az 1748-i kérvény mögött rejtő román értelmiségi réteg.

III. A világi értelmiség

Az erdélyi román társadalomról általában kevéssé hű fogalmak vannak közforgalomban. A magyar földesúr és a román jobbágy sablonja túlságosan sok szerepet játszott a politikai irányzatú román történetírásban és ez ragadt meg a külföldi tudományos és nem tudományos közvéleményben is. A valóságban az erdélyi társadalom szövevényes és még alig ismert szerkezetében a román elemnek sokkal bonyolultabb szerepe volt, semmint azt elképzelni szokás. A kutatás ezen a téren még alig tett néhány lépést és egyik fontos feladata volna az erdélyi társadalomtörténetnek. A fogarasi bojároktól, a hunyadi neme-

sektől és kővári puskásoktól a zsellérekig és a gyökértelen, folyton bolyongó kóborlókig a társadalmi fokozatok változatos skáláján helyezkedett el a szám szerint folyton szaporodó román népelem.

Az erdélyi románság mint politikai alany betelepülésétől kezdve nagy részben társadalmi helyzetének függvénye. A társadalmi állapot, mint a politikai jogok forrása azután állandósította a románság művelődési fokát is. A műveltség szolgáltatotta a feltételeket a nemzetiségi öntudat felébredésére, tehát a politikai alany létrejöttére is. Az öntudatlan románság politikai énné, cselekvőképes politikai célkitűzésű közösségé való átalakulására magyarországi életében a reformáció, az erdélyi fejedelmek vallási asszimilációs célzattal végzett missziós munkája nyújtott alkalmat. Ennek a mozgalomnak azonban nem volt annyi ereje és kiterjedése, hogy a románságot akár csak vezetőrétegben, a papságban kellőképpen átalakította volna. Ennek oka az, hogy nem részeltette kellő társadalmi és politikai szabadságban a román papságot. Innen következik az is, hogy az unió vonzóerejét meg éppen a társadalmi és a politikai előnyök csábítóbb kecsegtetése szolgáltatotta. Nemcsak ezt tette, hanem a katolikus közoktatásnak a románság rendelkezésére bocsátásával módot nyújtott a kialakuló román politikai én lényegét kitevő nyugati műveltséggel rendelkező értelmiségi réteg kialakulására. Az I. részben kellőképpen kidomborítottuk az erdélyi katolikus iskolák szerepét az ébredési folyamatban. Hozzátehetjük, hogy az unió legelső esztendői óta alapos és tekintélyes volt a katolikus iskolák hatása. Csak két példát említsünk a szokványos tétel cáfolatára, mely szerint a román történelmi öntudat felébredése erdélyi román alumnusok Rómában folytatott tanulmányainak és az őket ott ért benyomásoknak a következménye és ezt a folyamatot a magyar iskolák inkább megakadályozni igyekeztek; szemlélet, melyet a XIX. század történelmi nézőmódja határozott meg. Az első példa a piaristák besztercei gimnáziuma tanulóinak sze-

mélyi adatai (1729-1779).⁴³ Ebben a meglehetősen félreeső intézetben az 1729 és 1754 közt eltelt 25 esztendőben évente átlag 5-6 román tanuló tanult, 1755-től 1779-ig azonban már évente 18 tanuló. Ez félszáz év alatt több száz román ifjú kiművelését jelentette. Bár ezek a számok nem mondhatók valami jelentőseknek, még sincsenek fontosság nélkül, mert hiszen nemcsak ebben az intézetben neveltek és tanítottak román ifjakat, a románságnak pedig középiskolái egyáltalán nem voltak. Kiválóságok is akadtak a beszercei román tanulók közt, mint Drágossi Mózes későbbi nagyváradi unitus püspök, aki 1744-ben mint rhetor szerepel⁴⁴ és Sinkai György, a későbbi történetíró, aki 1773-ban szintén mint rhetor fordul elő. A számarányokat nem ismerjük, de bizonyos, hogy nem lehetett kevesebb a román tanulók száma a gyulafehérvári, szebeni, brassói jezsuita iskolákban,⁴⁵ sőt Nagybányán és a tiszta magyar környezetű Székelyudvarhelyen sem. A protestáns, különösen kálvinista kollégiumokban is tanultak románok, bár sokkal kevesebben és nem akadálytalanul, mert az unitus zsinatok és kormányrendeletek gyakran eltiltják látogatásukat.⁴⁶ Ugyanekkor a románságnak egyáltalán nincsenek iskolái a brassói Szent Miklós egyház XV. században keletkezett ortodox alsó fokú iskoláján kívül.⁴⁷

Még sokkal beszédesebb példa a kolozsvári jezsuita kollégiumé. Az iskola anyakönyve 1703-tól 1772-ig maradt fenn,⁴⁸ ebből világosan kitűnik, hogy ennek az iskolának felbecsülhetetlen jelentősége van a román értelmiség kialakításában és közvetve a román nemzetiségi öntudat felébresztésében és felnevelésében. Már 1703-ban nem kevesebb, mint 45 tanuló nevelődik ebben az intézetben. Ez a szám időről időre változik, de mindig jelentős és mindinkább komoly gyümölcsöket terem a román művelődés számára. Erdély összes unitus püspökei Patakitól kezdve⁴⁹ (1721–27) ennek az iskolának a növendékei: Klein Ince⁵⁰ (1729–51), Aron Péter Pál⁵¹ (1751–64), Rednik Atanáz⁵² (1764–72), Major Gergely⁵³ (1772–82) és Babb János⁵⁴ (1782–1830). De itt

tanul úgyszólván minden jelentős unitus román személyiség a XVIII. században. Klein Ince szellemi örökségét kizárólag itt tanult román férfiak veszik át és közvetítik a következő nemzedékek számára. A püspökökön kívül a Dobra, többféle Boér, Timándi, Mardsinai, Kalyáni, Aron, Dályai, többféle Papp stb. családok igen sok tagja, a nemzetiségi fejlődésben igen érdekes szerepet játszó Kotore Gerontius, Kalyáni Szilveszter, László Philotheus és még annyian mások. Bár helyszüke miatt a kolozsvári jezsuita kollégium korszakalkotó jelentőségét a XVIII. századi erdélyi román társadalom fejlődésére nem fejthetjük ki, csak általánosságban szögezzük le, hogy nélküle a román politikai egyéniség szellemi kialakulása alig volna elképzelhető. Kezdetől fogva nem annyira a társadalmi, mint inkább a vallási szempont érvényesült a román tanulók kiváltságában. Az erdélyi társadalom szerkezetéből magától értetődően következik, hogy elsősorban nemes ifjak látogatták az iskolákat. Természetesen az iskolába járó nemes ifjak száma jóval magasabb a nem nemesekénél. Az utóbbiak iskoláztatásának akadálya a földesurak félelme a munkaerő elvesztésétől ami természetesen nemcsak a román, hanem a magyar munkaerőre is vonatkozik. A megítélés szempontja tehát nem nemzetiségi, hanem gazdasági. Az iskolába kerülő ifjak legnagyobb része papi család gyermeke volt, mert a papok közt akadt a legtöbb kiváltsággal és immunitással rendelkező egyén és itt volt meg leginkább a művelődés és a társadalmi fejlődés igénye. Ez az igény a legkisebb ellenállás pontján érvényesült és emiatt a XVIII. századi román értelmiség nagyrészt papi jellegű. A papság társadalmi helyzete gyakran vitás volt, az egyszerű jobbágy- és zsellérsorútól a birtokos nemesig váltakozó típusok tartoztak hozzá. Érvényes immunitásait azonban, ha csak lehetett, nem tartották tiszteletben, kivált, ha jogait hiteles okmányokkal nem tudta igazolni, ami igen gyakori eset volt. A birtokos osztály ilyen esetben a de iure immunus papot is igyekezett tizedfizetésre, robotra, általában mindennemű szol-

gáltásra kötelezni, fiait pedig – egyszerűen gazdasági érdekeitől vezetve – az iskolák látogatásától elvonni. Ebből számos sérelem támadt, a földesúr érvényesítette a papírforma szerinti jogait, de ha a román pap oklevelesen igazolta jogait, könnyen érvényesíthette a földesúrral szemben is azokat, mert azt a kor gondolkodásmódja feltétlenül megkövetelte. A román papságnak nem volt tiszta fogalma a nemesség mibenlétéről és saját társadalmi állapotáról. Az írni-olvasni alig tudó unitus pap, a birtokos nemesekkel egyerejű jogok birtokosának, sőt egyenesen nemes embernek képzelte magát. Nem volt tudomása arról a különbségről, amely az immunitás negatív és a birtokos nemesség pozitív jogjuttatása közt létezik. Fogalomzavarát a rendi viszonyokkal alig számító uniós diplomák csak növelték. A pópák már a kezdet kezdetén azzal az örömmel uniáltak, hogy ezentúl ők nemesi jogokat nyernek, holott a diplomák ezúttal is a régi erdélyi fejedelmek okleveleinél sokkal ünnepélyesebb és lényegesen egyetemesebb, tehát kecsegtetőbb formában, de alapjában véve csupán immunitást nyújtottak bizonyos szolgáltatások alól. Az unitus papokat semmivel sem lehetett tévedésükről felvilágosítani, sőt maga Klein Ince, a papok jogainak nagy védője sem látta tisztán ezt a kérdést. Az óvatosabbak és felvilágosultabbak, akik a társadalmi tényezők rejtelseibe jobban bele tudtak hatolni, az uniós mozgalom eleje óta azon voltak, hogy legalább armalist szerezzenek maguknak. Ez a törekvés fokozatosan erősödik, a negyvenes, de különösen a hatvanas években valósággal tömegesen találkozunk románok nemesítésével.⁵⁵ Bár számszerű megállapításra csak alapos részletkutatás jogosítana fel bennünket, nem esünk messze a valóságtól, ha azt állítjuk, hogy az egész században a nemesítéseknek közel fele románokra esett. Társadalmi feltörekvési vágy hajtotta a román nemeseket arra, hogy fiaikat a katolikus iskolákba járassák, ahol igen gyakran jelentős kedvezményekben vagy ingyen ellátásban részesültek. A besztercei és a kolozsvári iskolák idézett anya-

könyvei arról tanúskodnak, hogy a nemtelenek számára is vezetett ösvény, ha keskenyebb is, az iskolák felé. A román tanulók iskolába járása, a nemeseké is, általában kevésbé megállapodott, mint a magyar és más nemzetiségűeké. A politikai viszonyok felkavarodása esetén, mint például a kuruc háborúk vagy pestisek idején a román tanulók száma hirtelen alászáll végeredményben a XVIII. század folyamán ezernél feltétlenül több román ember szerzett középiskolai kiképzést. Ez az a mag, amelyből az erdélyi román nemzetiségi mozgalom előbb elvi, majd gyakorlati politikai téren kipattant.

Itt még egy kérdést kell tisztáznunk, mielőtt fejtegetéseinkben tovább mennénk. Hová lett az a legalább ezer főre tehető tanult román ember? A források csak kicsiny százalék sorsáról világosítanak fel bennünket, de mégis módunk van rá, hogy a tanult románság sorsáról fogalmat alkossunk magunknak. Először is az iskolákba járó ifjak nagy része tanulmányainak befejezése előtt ott hagyta valami oknál fogva az iskolát. Ezek a lehulló elemek néhány osztályos iskolai végzettségükkel a papi rendben simán elhelyezkedhettek, ennek így is a javát tették ki a jobbágy szellemi színvonalán mozgó átlagpapok mellett; emellett a megízlelt műveltség megkülönböztető ígérennyel látta el őket a tanulatlan papokkal szemben, társadalmi ambíciójuk megnövekedett és kiemelte őket az átlagból. Az ilyenek gyermekeiket később fokozott gonddal küldöztették iskolába. Az iskola társadalom-átalakító munkáját – akárcsak manapság – bizonyítvány és diploma nélkül is elvégezhetette.

Azoknak a sorsa, akik elvégezték a középiskolát,⁵⁶ többféle lehetett. Vagy megmaradtak unitusoknak, vagy római katolikusokká lettek. Olyan eset is előfordult, hogy az unitusból a katolikus iskola elvégzése után lett ortodox. Az iskolázás gyakran az asszimiláció veszélyét jelentette az unitus ifjú számára. A katolikus iskola törekedett is a beolvasztásra, de azt erőteljesen hangsúlyoznunk kell, hogy ez távol állott minden nemzetiségi célzattól, pusztán vallási téren mozgott. A vallási proze-

litizmus klasszikus kora ez nemcsak Erdélyben, hanem az egész monarchiában. A hódító természetesen a római katolikus egyház. A protestáns felekezetek is ki voltak téve a csábításnak és nem egy nagyra törő, de jellemileg kevésbé szilárd egyéniség tért át katolikus hitre, mint például a református Pongrácz György, aki apostásiájával báróságot, guberniumi tanácsosságot, sőt cancellariatust szerzett magának. Az unitáriusok lassankint úgyszólván minden közhivatalból kiszorultak,⁵⁷ kivéve a vármegyéket és a székely székeket, de a reformátusok is alig kaptak helyet az erdélyi királyi kancelláriában.⁵⁸ Még nagyobb mértékben érvényesült a kisértés az unitus románok irányában, akik a vármegyékben, a székeken, az ítélőszékeken stb. sem jutottak szóhoz. Aki tehát tanultságát közhivatalban akarta kamatoztatni, annak ajánlatos volt rítust változtatva római katolikussá lenni. Tagadhatatlan, hogy az apostasia vallási és társadalmi tényezők függeléke volt. Teljesen történelmietlen az a feltevés, mely szerint a háttérben tudatos magyar beolvasztási törekvés lappangott volna. Más kérdés, hogy a vallási beolvadás sokszor nemzetiségi következményekkel járt. Minthogy a román ifjaknak általában legfeljebb román népi öntudatuk volt, (legtöbbször egyszerűen csak azt tudták, hogy a román népből származnak), a latin rítus felvételével szívesen simultak a többi latin rítusúak viszonyaihoz, akik általában magyarok, ritkábban németek voltak. A rítusváltatást tehát igen gyakran a nemzetiség kicserélése követte. Románnak, még román nemesnek is lenni az akkori közvélemény előtt bizonyos alacsonyabbrangúságot jelentett. A román ifjak legfőbb vágya volt elfeledtetni származásukat és észrevétlenül elvegyülni a felsőbbrendűnek hitt nemességben. A román társadalom primitívségére jellemző, hogy a családnév szokása még nem vált általánossá. Az iskolába kerülő ifjaknak sokszor csak keresztnévük van, még 1754-ben is a kolozsvári jezsuita kollégiumban az egyik declinista képtelen családnévét megnevezni.⁵⁹ Ez nem kivételes eset, az anyakönyvek vezetői – a

magyarok és szászok közt régóta általános gyakorlat mintájára – igyekeznek a keresztnév mellé vezetéknéveket szerkeszteni, választásuk rendszerint az illető születési- vagy lakhelyére, vagy valamely jellemző és kirívó tulajdonságára esik. Így lesz a Timándra való gyermek Timándi, a Szakadátról való Szakadátí, a Dállyáról való Dállyai, a Tóhátról való Tóhátí, a Mardsináról való Mardsinai stb. (A példákat százzszámra szaporíthatnók); vagy így lesz a pitykés dolmányú legénykéből Ezergombos stb. Rendkívül sok Pap és Rácز akad köztük, a pópák és a városi ortodox, sokszor szerb eredetű lakosság fiai közül. A magyar neveket egyáltalán nem nemzetiségi beolvasztási céllal adják a román gyermekeknek, hanem pusztán gyakorlati szükségéből: valahogyan hívni kell őket. Az ifjaknak még nincsen nemzetiségi öntudatuk, ajándékba kapott nevüket büszkén hordozzák és nagykorukban is, amikor már a román nemzetiségi ideológia is beleköltözött lelkükbe, ragaszkodnak hozzá, nemcsak hivatalos formában, hanem a magánéletben is, levelezésükben és mindenütt, bár ilyenkor nyugodtan biggyeszthetnének magyaros nevükhöz román képzőt, Dállyai Dállyai marad és nem lesz Daian-ná. Sinkainak sohasem jutott eszébe, hogy nevét románosítsa, Klein püspök és unokaöccse, Sámuel nem írták magukat Micu-nak a rájuk szabott Klein helyett, sőt utóbbi büszke a „de Szád” előnévre és állandóan használja. Igen érdekes példája a nemzetiségtől mentes névadásnak egy Háromszékből származó tanuló esete, akinek nem valamely katolikus iskolában, hanem egyenesen Balázsfalván a Triszeki, vagyis Háromszéki nevet adták (1755).⁶⁰ Míg a *három* szót *tri*-vel lefordították, a magyar *-széki* képzőt változatlanul hagyták, mert ennek kifejezésére román képző még nem jegecesedett ki. Ebből értjük meg, hogy a magyaros neveket az egykorú románok nem is magyarnak, hanem valósággal románoknak érezték. Az öntudatos románoknak ez az érzéktelensége az idegen hangzású nevek iránt bizonyítéka annak, hogy a névadás és a névvállalás is nemzetiségi megfontolástól men-

tesen történt. Az új magyar név alkalomadtán természetesen megkönnyítette az unitusból római katolikussá vált ifjú megmagyarosodását, kivált, ha hozzá nemes is volt. Nincs benne kétség, hogy ez a változás önkéntes volt és jelentős fölemelkedésnek számított. A papok jó részének a század első felében még nincsen családneve, ezen úgy segítenek, hogy felveszik a Pop vagy magyarosan Pap, Papp nevet és melléje ragasztják illetőségi helyüket. Pl.: Papp de Balomir, vagy magyarosan: Balomiri. A magyaros formát azután véglegesen családnevének kezdik tekinteni és használni. Innen van az, hogy a balázsfalvi kolostorban és iskolában a XVIII. században legnagyobb-részt magyar nevű románokkal találkozunk. Különösen gyakran vettek fel magyar nevet a műveltebb és a magyar kultúrához közelebb eső esperesek. Az elmondottakról ékesen szólnak a kor egyházi és állami összeírásai, esperesi listái stb. Az iskola és a magyar műveltség ismerete tehát megkönnyítette a magyarosodást, de nem kezdeményezte, nem ezt célozta. Az átcsoportosulás az egyik nemzetiség táborából a másikba, a magyar nemesi életforma akkori természetes vonzóerejének, műveltségi fölényének és kívánatosságának volt tulajdonítható, ennélfogva mint jelenség, nem beolvasztás, hanem természetes beolvadás.

Az iskola sokkal többet adott a román nemzetiségnek a nemzeti öntudat felébredésének feltételeit nyújtva, mint amennyi veszteséget okozott neki a kiművelt elemek leválásának elősegítésével, amely elemek végeredményében csak a kivételt képezték. A túlnyomó többség megmaradt az unitus egyházban és román nép természetes közösségében és ennek lassankint újabb rétegévé nőtt, a kiművelt unitus papság után a kiművelt unitus világi értelmiségé. A társadalmi szervezet magyarosító hatása a nemesi rend vonzóerejében és a magyarság kultúrfőlényében a középkor óta egyfolytában működésben volt és lassankint befogadta a kiemelkedő román társadalmi elemeket, amelyek a középkorban a katolikus, az újkorban

pedig leginkább a kálvinista valláson keresztül érkeztek el a magyarságba. Ez természetesen hátrányos volt egy öntudatos román nemzetiség kifejlődésére, de a folyamat a legnagyobb mértékben természetes. Román nemzetiségi sérelemről beszélni a román nemzetiségi öntudat jelenléte nélkül anakronizmus volna. A XVIII. század nagy részében az emberiséget leginkább vezérlő gondolat nem a nemzetiség, hanem a vallás. A középkorban és a XVIII. században is lehettek és voltak a román népnek vallási sérelmei, de nemzetiségi csak a nemzetiségi öntudat felébredése óta. A román nemesek egy jó részét és éppen a vagyonosabbját pusztán a magyar rendi nemzethez tartozása folytán annyira áthatotta a magyar műveltség vonzóerje, hogy igen gyakran önkéntesen felváltotta román anyanyelvét a magyarral. Aron püspök 1756-ban egy fontos ügyben gyűlésre hívja az assessor consistorialisokat és egy sor román nemest is, akiket magyar nyelvű levélben hív meg, amire senki sem kötelezte.⁶¹ Hunyadban sok unitus nemes áttér a kálvinista hitre, hogy így magyaroknak tekintsék őket és a kálvinisták ne zaklassák őket.⁶² Ez a példa is mutatja, hogy a román nemesekben erőtlenebb volt a népihöz való ragaszkodás, mint a nemtelen népben, mely élesen szembehelyezkedett a vallási prozelitizmussal, értve ez alatt magát az unióra való áttérést is.

Vizsgálódásainknak egyik legérdekesebb kérdése éppen az, hogy mikor váltott át a román nép közösségi érzése a vallási öntudatról a nemzetiségi öntudatra. A nemzetiség, mint eszme, nem adottsága az egész népnek, hanem egy vagy több kiválóságának egyéni szellemi terméke, mely hatóerejét fokozatosan más egyénekre, majd rétegekre sugározza, szerencsés körülmények közt végül a népközösség többségéhez, esetleg minden tagjához is elérkezhet. Az unióhoz kapcsolódó társadalmi vágyak már magukban hordozták a nemzetiségi öntudatot, de még inkább lappangó formában. Klein Incében kialakul a történelmi szemlélet a román népről és kiteljesül az erdélyi román nemzeti öntudat, de – ez még csak az övé. Az ő példája

és a reája ható tényezők szakadatlan továbbhatása, sőt fokozódása folytán a nemzetiségi öntudatosodás folyamata tovább gördül és mind több és több egyénre terjeszkedik ki. Klein Incében a nemzetiségi gondolat fősége testet öltött, tragédiájának éppen az az egyik fő oka, hogy a nemzetiségi gondolatot – legalább is látszólag – szembehelyezi a Bécsben még uralkodó szerepet játszó katolikus vallási gondolattal és buknia kell.

De vívmánya, a román nemzetiségi eszme már felkelti a nemzetiségileg fejlettebb magyar uralkodó osztályok figyelmét az unióra, mint a román nép politikai önállóságának eszközére és ettől kezdve a magyar-román viszony különböző vallások és társadalmi osztályok viszonyából mindinkább kezd nemzetiségi viszonyulássá válni. Nem vitatható, hogy ilyen szempontú viszonyulásuk mindig volt, amióta együtt éltek Erdélyben, de az sem kétséges, hogy ez sohasem volt nagyon lényeges és nem volt az előtérben. A XVIII. század második felében az európai szellemi légkör lassú átterjeszkedése a kárpáti tájra: a felvilágosodás gondolatköre kivonja ennek a tájnak az emberét a vallás fősége alól és kitermeli a nemzetiség hegemoniáját. Ez a folyamat az erdélyi románságnál is megfigyelhető, kezdetei már a század első felében is elővillannak, végül a jozefinizmus nagy ébresztő korszaka után, a század alkonyán teljes egészében kibontakozik előttünk.

Az unitus értelmiségnek a klérusban helyet foglaltakon kívül világi tagjai is voltak, akik vagy személyi szolgálatába álltak magyar kiválóságoknak – mint *Balku Mihály*, *Secretarius Principissae Apaffianae*,⁶³ akinek nevével az erdélyi kancellária századeleji irományain gyakran találkozunk, tehát itt kapott elhelyezést – vagy a román püspökök titkáiraivá lettek. Ez utóbbi állás igen jó társadalmi ugródeszkának minősült. Pataki püspök magyar titkára, *Maxai Dávid* katolikussá lesz⁶⁴ és kitűnik az unió terjesztésében,⁶⁵ Doboka megye juratus assessora,⁶⁶ 1729-ben guberniumi titkár,⁶⁷ 1733-ban a Maxai nevet felcseréli a barokk Máriaffi névvel⁶⁸ 1736-ban kolozsi

főispán,⁶⁹ végül 1746-ban az unitusok egyik protectora.⁷⁰ Hasonló fényes pályát futott be Patakinak egy másik, már teljesen elmagyarosodott titkára, *Boér Ferenc*,⁷¹ aki Alsófehér megyében főbírói tisztségig vitte,⁷² s éppúgy, mint Maxai diétai tag volt.⁷³ Klein püspöki titkára és a balázsfalvi uradalom rati-onistája,⁷⁴ *Dállyay Pap Péter* később 1760-ban Alsófehérben juratus assessor lett,⁷⁵ Aron püspök halála után 1764-ben a balázsfalvi uradalom fiscalis provisora.⁷⁶ Aron püspök *Rácz Péter* nevű titkára az unitus klérus 1757-ben felállított csapatának hadnagya lett.⁷⁷ Közhivatalokban itt-ott találkozunk román nemesekkel, mint *Pop Mártonnal*, aki ágens volt a kancellárián⁷⁸ és Klein Ince első bécsi megbízottja.⁷⁹ Tanácsosságra is pályázik sikertelenül⁸⁰ és 1737-ben engedélyt kér az erdélyi kancellária levéltárának használatára.⁸¹ *Nagyberivoji Boér József* 1714-ben fogarasi vicekapitány,⁸² 1722-ben fiscalis exactor és regalista,⁸³ valószínűleg azonos azzal a Boér Józseffel, aki 1712-től 1718-ig a kolozsvári jezsuitáknál tanult. *Kövesdi Boér András* szintén Kolozsvárott tanult 1711-1717-ig,⁸⁴ majd az erdélyi kancellária registratora és exactora lett. Néhány évet Hunyadban töltött vármegyei tisztségen, 1735-ben főispánságra is pályázott.⁸⁵ Közel 50 Hunyad megyei magyar és román nemes kérte főispáni kinevezését 1742-ben.⁸⁶ Mint guberniumi titkár udvari tanácsosi méltóságra pályázik.⁸⁷ *Boér István* – a kolozsvári jezsuita kollégium neveltje⁸⁸ – szintén guberniumi titkár.⁸⁹ A fogarasi *Mone Jónás* Klein Ince titkára volt,⁹⁰ főnöke 1742-ben guberniumi tanácsosságra ajánlotta.⁹¹

Felsorolásunk egészen töredékes, részletesebb utánajárás bizonyára egy egész sor más világi unitus értelmiségi elemet mutathatna ki.⁹² A legérdekesebb pályafutások közé tartozott zalathnai *Dobra Péteré*,⁹³ Boér András iskolatársáé,⁹⁴ aki áttért a latin rítusra és fiscalis director lett Erdélyben a harmincas évek közepe tájától kezdve. Művelt ember volt, lefordította latin nyelvre a havasaljai Pravila nevű törvénykönyvet.⁹⁵ Mint az unió egyik protektora, valamennyi társánál nagyobb hévvel

fogott a munkához, nem is mindig kesztyűs kézzel, bőségesen igénybe véve a karhatalmat, a börtönt és a bírságolást, de miként Máriaffi, ő is ellankadt a siker csekélysege miatt és 1749-ben felmentését kérte a „gyűlöletes protectorátus” alól.⁹⁶

Valóban elmondhatta Klein Ince, hogy a románok közül is sokan rendelkeznek magasabb műveltséggel,⁹⁷ de ebből az ő törekvéseinek nem sok haszna volt. Titkárai bizonyára hűségesen végezték a rájuk bízott munkát, de önállóan cselekedni tudó támogatói nem lettek. A tanult románok jó része áttért a katolikus hitre és fokozatosan elveszett a születő román nemzetiség számára. Klein Ince ezt fájalta, amikor a latinitás ellen tiltakozott. Boér Ferenc, József és András teljesen elmagyarosodtak, legfeljebb valami ösztönös vonzalom maradt meg bennük, ennek engedelmességgel játszott Klein kezére Boér András regisztrátor és ezt érezte meg benne Hunyad megye nemessége. A többi túl jelentéktelen volt ahhoz, hogy a román-ság érdekei mellett felléphetett volna. A legkiemelkedőbb személység, Dobra Péter öntudatos római katolikus és jó román volt egyúttal, de ezt a két tényezőt elég nehéz volt kielégítően összeegyeztetni.⁹⁸ A tanult világi románokban tehát Kleinnek és ideológiájának nem akadt komoly támasza. Klérusa az anyagi előnyök kiharcolásában hűen támogatta, de szellemi színvonal és látóköre nem érett még hozzá egy rendszeres nemzeti mozgalom éltetéséhez. A román kisenemesség pedig mind anyagi, mind szellemi szempontból mélyen alatta maradt a követelményeknek. Maradt a nép: láttuk, Klein egy pillanatig ennek a felhasználására is gondolt, mondjuk egy Visarion példája szerint, de erre az útra nem mert rálépni és ideje sem volt hozzá, a hatóságok visszacsapása egyszer s mindenkorra elsöpörte helyéről.

A világi unitusok, akikről ebben a fejezetben szóltunk, nem támogatták Klein Incét és így nem csoda, ha nem ők állottak az 1748-i kérvény mögött sem, hanem az unitus papság művelt része, amelyről ezért egy új fejezetet kell nyitnunk.

IV. Az egyházi értelmiség

Ha a Klein Ince letűnésével megállott nemzetiségi fejlődés megszakadtnak látszó szálát össze akarjuk kötni a századvég sokkal jobban ismert fejleményeivel, akkor nem egészen könnyű feladat megoldására vállalkozunk és csak kerülő úton érkezhetünk el célunkhoz. Az eseménytörténet cserbenhagy bennünket, évtizedekig alig akad nemzetiségtörténeti szempontból kiemelkedő esemény. A lényeg rejtve marad és csakúgy férközhetünk hozzá ha a közbeeső időszak embereinek belső világával, gondolkodásának pályájával és mindennapi életével ismerkedünk meg. Az imponderábilák sokaságából egyszer csak meglepetésszerűen felmerül a fejlődés valódi és tiszta képe.

A román nép összetartó cementje a vallás volt, helyesebben ennek gyakorlati, mondhatni etnológiai része. A jezsuita iskolába belépő ifjú lelkivilágát az ortodox vallás szabályaitól mélyen áthatott román falu világa határozta meg. A nyelv, az életforma, a hit, a szokások különbözősége élesen elválasztotta a román falu világát a magyar és a szász faluétól. Kétségtelen, hogy ami a XVIII. században és azelőtt Erdélyben a románság lényegét adta, azt a román falu fejezi ki. A katolikus iskola új világába kerülő falusi román ifjú menthetetlenül súlyos lelki válságba került, amelyből háromféle kiút kínálkozott. Visszamenekülni a megszokott régi világba, vagy vállalni az újat, vagy – kompromisszumot teremteni a kettő között. Az iskolából hamarosan kimaradók választották az első utat; a latin rítusra áttérők és nemzetiségüket is feladók a másodikat. A harmadik út volt a legnehezebb: megtartani az ősi közösség magját és hozzáépíteni mindazt az új világból, ami azt erősíteni, fejleszteni, növelni képes, összeegyeztetni Keletet és Nyugatot és létrehozni egy valóságos új, egy harmadik világot, melyben a

románság, a katolicizmus és a nyugati műveltség szép összhangba csendülhet össze a test örökségét és a falu hagyományörökségét jelentő adottságokkal. Ezt a harmadik utat választotta Klein Ince, részben Dobra Péter és a Klein nemzedékét követő évjáratok sok tagja. Velük az unió szervesen belenő az erdélyi románság életébe, nem lesz többé idegen palánta barátságatlan éghajlaton és szikkadt talajon. Ennek az alig méltányolt, külső dolgokban kevésbé egységes nemzedéknek nagyon fontos szerep jutott a román nemzetiségi öntudat fejlődésében, átmenti Klein szellemi vívmányait egy politikai mozgalom szervezésére alkalmasabb korra. A nemzetiség lényegét illetően azonban egységes nemzedék ez. Az unió nemzetiségi fejlesztő hatása egyformán meghatározta egyéni és közösségi magatartását.

Az unitus egyház a század első felében sohasem fényeskedett különösebben kulturális kezdeményezésekben. Később erre még részletesebben visszatérünk, most csak annyit állapítunk meg, hogy a III. Károly király által 1738. augusztus 21-én adott alapítólevél⁹⁹ értelmében (amely a balázsfalvi uradalmat a fogarasi püspök kezére juttatta) az évi jövedelemből 972 forint három bazilita szerzetesi fogadalmat tett alumnusnak Rómában a Collegium de propaganda fideben való neveltetésére szolgál. A királyi kegy ezzel a kikötésével megindította a román ifjúság külföldi tanulmányozásainak sorát, mely azóta – kisebb-nagyobb megszakítással – mind a mai napig tart.

A Collegium Urbanumban talált feljegyzések szerint az első négy alumnus 1. *Samuel Kalliany*, 2. *Petrus Aaron*, 3. *Gregorius Major* és 4. *Silvestro Kalliany* volt. A nem minden ízükben alapos adatok, melyeknek nyelve hol latin, hol olasz, I. Ardeleanu közléséből ismeretesek. Mindenekelőtt megállapítandó, hogy az I. és a 4. személy azonos Sylvester Sámuelnek szerzetesi neve volt). Az I. szám alatti bejegyzés szerint Samuel Kalliani 1738. február 13-án jelzi, hogy ugyanazon hó 9-én Munkácsra küldték novitiatusra. A balázsfalvi bazilita kolos-

tor csak az 1738. augusztus 21-i fundationalis által létesült, de az év elején (január 26-án) tartott zsinat már kifejezte 3-4 bazilita alapos kiművelésének szükségességét.¹⁰¹ Úgy látszik, ezután Klein mindjárt hozzájárított az alumnusok kijelöléséhez. Nem minden nehézség nélkül, mert alkalmas diák aránylag kevés volt,¹⁰² fundationalis pedig kikötötte, hogy a 3 alumnus csak fogadalmat tett szerzetes lehet, ilyenek pedig nem álltak rendelkezésre. A noviciatushoz legalább a humaniorákat kellett elvégezni. Akadt is három ifjú, aki a kolozsvári jezsuita kollégiumban megszerezte a kellő képesítést és pedig Georgius Kotore (1736-ban logicus), Samuel Kallyáni (1736-ban rhetor) és Gabriel Major (1737-ben rhetor). Kallyáni 1738 februárjában érkezett Munkácsra¹⁰³ és noviciusi idejének letelte után kezdte meg római tanulmányait, mint a Collegium Urbanum de propaganda fide első erdélyi román hallgatója.¹⁰⁴ A noviciusi idő hosszúra nyúlt¹⁰⁵ és így Kallyáni és Major 1739-ben, illetve 1740-ben¹⁰⁶ érkeztek Rómába. A harmadik jelöltnél valami zavaró körülmény merülhetett fel, valami betegség, elég az hozzá, hogy nem tette le a szerzetesi fogadalmat és nem ment Rómába tanulni.¹⁰⁷ A megüresedő helyre új jelöltet kellett keresni és ez Patrus Aron volt, aki 1735-ben rhetor volt Kolozsvárott. Innen Nagyszombatba ment át, s mint a Szent Adalbert szeminárium hallgatója végezte tanulmányait.¹⁰⁸ Hogy Kotore otthon maradásának nem a szerzetesi fogadalom hiánya volt az igazi oka, bizonyítja az, hogy azt Aron sem tette le, hanem csak megígérte Rómában eskütételkor, hogy be fog lépni a bazilita rendbe.¹⁰⁹ A tanulmányokban leginkább előrehaladt Aron tért haza leghamarább Rómából, miután 1743. július 30-án a Szent Athanasius templomban pappá szentelték.¹¹⁰ 1744-ben hazatérve,¹¹¹ mint az első Rómában végzett papot Klein nagy reménységgel maga mellé vette és bizalmába fogadta.¹¹² Aron 1730-ban Kolozsvárott osztálytársa volt Kallyáninak,¹¹³ de túlszárnyalta; 1736-tól kezdve Nagyszombatban elvégezte a filozófiát, úgyhogy Rómában már csak a teológia 4

éve maradt hátra számára, míg a többi kettőnek a filozófiát is ott kellett lehallgatnia. Majort 1745. december 12-én szentelték pappá, de Kalyánival együtt csak 1747 júniusában tért vissza, még pedig Bécsen keresztül.¹¹⁴ Bécsben találkoztak a náluk fiatalabb máramarosi nemes Rednik Sándorral,¹¹⁵ aki ott a Pazmaneumban elvégezte a teológiai stúdiumokat és most készen állt a hazautazásra. Ide jött fel Nagyszombatból a filozófia és a teológia elvégzése után Kotore is.¹¹⁶ Három helyről ide gyűltek tehát királyi rendeletre a román alumnusok, hogy együttesen várják be a rájuk vonatkozó legmagosabb elhatározást. Végül közös útlevelemmel Munkácsra küldték őket Olsavszky ruszin püspökhöz, aki nemrégiben járt Erdélyben és így bevezethette őket az unió védelmében nekik ott szánt szerepkörbe.¹¹⁷

Az államhatalomnak határozott elképzelése volt a külföldön kitanított román papokkal kapcsolatban. A balázsfalvi foundationalis kikötése a 3 római alumnussal, a Pazmaneum és a régi nagyszombati alig igénybevett Fundatio Ianiana¹¹⁸ bekapcsolása az unitus papképzésbe, a gondoskodás anyagi szükségleteikről, útiköltségükről a kincstár terhére: mindez arra szolgált, hogy az unió számára képzett és tehetséges harcosokat neveljen. Már Kollonics idejében is az volt a meggyőződés, hogy a román nép tudatlansága miatt nem húz az unióhoz, ki kell tehát művelni, legelőször papjait és akkor a műveltség majd hajlékonyabbá teszi. Erdélyben a Guberniumban működő katolikus státus foglalkozott az unitus alumnusok dolgaival.¹¹⁹ Az elgondolás alapjában véve helyes volt. A hazatérő szerzetesek mind jó képességű egyének voltak, akik sokszor sikeresen felvették a harcot a Visarion óta elhatalmasodó „schisma” ellen és nagy segítségére lehettek volna Aron vikáriusnak, aki alig volt idősebb náluk. Őt fiatal, erőteljes egyéniség együttműködése talán teljes mértékben diadalra vihette volna az unió ügyét, melynek a románok közt az volt a legnagyobb gyengéje, hogy nem voltak őszinte követői a vezetők közt.

Most először fordult elő, hogy egy közösségben, a balázsfalvi bazilita kolostorban úgyszólván csak művelt és fiatal munkatárs állt az unió szolgálatában, valamennyi már meggyőződéses híve a római egyházhoz kapcsolódásnak. Aron, Kalyáni, Kotore már Kolozsvárról jól ismerték egymást. Major, aki 1736-ig valahol Magyarországon (Nagyszombatban vagy Kassán?) tanult¹²⁰ és Rednik, aki a legfiatalabb volt közöttük és a legtöbb időt Kolozsvárott a többiek távozta után töltötte, inkább kiesett az együttesből. Aron Rednikkel Bécsben ismerkedett meg, amikor Klein Ince kíséretében járt ott.¹²¹ Major Rómában Kalyánival melegedett inkább össze. Az egyetértés, az unió nagy kárára, nem jött létre közöttük, megakadályozta a személyi vetélkedés.

Gondoljunk arra, hogy a püspök Rómában él száműzetésben, vikáriusa a helyzeti előnyben levő Aron, az fogadja a hazatérő négy szerzetest. Valamennyien Klein Ince őszinte hívei, de nem lehetett nem számolniuk lemondása eshetőségével és akkor közülük valamelyikre esett volna az utódlás tisztsége. Erre a lehetőségre Aronon kívül Major és Kalyáni számítottak és ez még az utóbbi kettő közt levő látszólagos jó viszony is megbízhatatlanná tette.¹²² Megbontotta együttműködésüket a köztük lévő vérmérsékleti különbség, Major és Kalyáni vérmesek, Rednik és Aron hideg aszkéták, Kotore a két csoport közt áll kevésbé határozott vonásokkal. A szerzetesi életről eleitől fogva különböző nézeteket vallottak. Kalyáni és Major Rómából jó szellemi felkészültséggel, de kissé laza életfelfogással tértek vissza. Szerzetesi fogadalmuk ellenére húst ettek és a reverenda fölött nyestprémes hosszú kabátot viseltek, fejükön világi főveget hordtak csuklya és papi süveg helyett. Aron, Rednikkel együtt a hústalan étkezést és szigorúbb papi öltözködést vezette be.¹²³ Kotore sokáig az Aron csoportjához csatlakozott és ezzel a szigorúbb irányt segítette diadalra. Aron őt és Rendiket kitüntető előnyben részesítette a másik kettővel szemben, ami sok viszálynak, sőt súlyos botránynak lett az

egyik fő oka. A személyi vetélkedés és az életszemlélet különbözősége miatt a balázsfalvi Szent Háromságról elnevezett bazilita kolostorban, amelynek igazi élete tulajdonképpen csak 1747-től kezdődik, már a kezdet kezdetétől fogva a szeretetlenség és fegyelmetlenség honolt. Klein augusztus 25-én kiátkozza Aront és a Rómából alighogy visszaérkezett alumnusok nem a vikárius, hanem ellenségei oldalára csatlakoznak.¹²⁴ A szebeni zsinat az új, de törvénytelen vikárius, Balomiri Pap Miklós mellett Majort és Kalyánit bizza meg az 1748-i kérvény megszerkesztésével és Bécsbe vitelével. A kérvény mögött Klein szelleme lebeg, a római alumnusok kezét az ő keze vezeti, nem csoda, hogy visszajövetelét kéri¹²⁵ és ugyancsak Klein gondolatai élednek meg 25 esperesnek a Dályán megtartott értekezleten írt levelében a római száműzöthöz, amelyben az unióhoz való ragaszkodást Klein visszatérésének feltételéhez kötik.¹²⁶ Az unió állapota ingatag, az érdekeltek megállnak egy pillanatra a keresztúton és mérlegelik, hogy melyik irányt válasszák.

Az uniót a románság eleitől fogva érdekből, haszonkeresésből karolta fel. Világi reményeit nem elégítette ki kellő mértékben, vallásilag az unió 4 pontja azonban nem sokat jelentet a megmaradó ortodox jellegű rítus és életszemlélet számára. Vessük fel tehát azt a kérdést, amelyet az unitus-ortodox viszony kérdés tanulmányozói elmellőztek: Mi volt a vonzóerő, amely a művelt románok nagy részét az unió melletti választásra ösztönözte?

V.

Unió és nemzetiség

A felvetett kérdést a Klein utáni nemzedék egyik érdekes tagjával próbáljuk megvilágítani. Kotore (Cotorea) Györggyel, aki a szerzetességben a Gerontius nevet kapta, fentebb már

találkoztunk, archimandrita volt a balázsfalvi kolostorban, Aron alatt 1754-től kezdve közel 12 esztendőn keresztül vikárius, a püspöki levéltár első őre.¹²⁷ Nagyszombati teológus korában írt egy terjedelmes művet a görögök schismájáról („*Despre Schismaticia Grecilor*” vagy „*Istoria Schismei Grecilor*”). Egy kisebb írása, mely mintegy függeléke az előzőnek és az unió négy dogmatikai pontjának igazolásával foglalkozik, szintén 1746-ban keletkezett (*Despre articulusurile cele de price.*)¹²⁸ Ennek bevezetésében olvassuk ezeket a sorokat: „Miután Isten segítségével elég sok fáradsággal, még nagyszombati tanulmányaim alatt, sok munkától és tanulmánytól elborítva, befejeztem a görögök szakadarságának történetét; népemnek – mely éppen abban az időben, az Úr 1745. esztendejében szakadt el az egyház fejtől – minél inkább való megjavítása céljából elhatároztam magamat arra, hogy külön is írjak e négy vitás cikkről, éspedig a Szentléleknek a Fiútól is való származásáról, a szent áldozás anyagáról, a tisztítóútról és az egyház fejről, vagyis a pápa dicsőségéről.”

Az erdélyi román élet valóságából fakadt a fenti megállapítás. A Visarion mozgalma után szétzilált unió sorsa foglalkoztatta és a Nagyszombatban szerzett irodalmi ismereteinek hatására fog bele a görög schisma történetének román nyelven való összefoglalásába. Keresi az értelmét annak, hogy a századok óta keleti hitű román nép miért is térjen át a nyugati hitre. „Én tudom – írja Kotore a schisma-történet befejezésében –, hogy nincs rá okunk elválni a római egyháztól, mert mi is a rómaiak igazi vére vagyunk, minthogy őseinket állítólag Traian császár idejében onnan küldték ezekre a részekre.” Még hozzáfűzi: „a görögök sem másért bűnhődtek meg, hanem hogy elszakadtak a római egyháztól.”

Közismert dolog, hogy a katolikus iskolák hatására ébredt fel és erősödött meg az erdélyi románság római származásának tudata, de hogy ez a hatás közelebbről miként érvényesült, alig tudunk valamit. Kotore kéziratos műve értékes bepillantást

enged ebbe a szellemi folyamatba. Megérthetjük belőle, hogy az unitus (katolikus) öntudat miként lépett szintézisre a latin-ságélménnyel és hogy ennek a kapcsolatnak milyen jelentős nemzetiség-történeti következményei voltak. A vallási közösség és a nemzeti közösség Kotore-nál egységben jelentkezik és azt a „neam” (nép, nemzet) kifejezéssel illeti. Gennadius Scholaris konstantinápolyi pátriárka nyomán elmondja, hogy miként jósolta meg V. Miklós pápa a görögök lemészárlását arra az esetre, ha nem térnének vissza a nyugati egyházba. „Három évet várok, talán csak megtértek; de ha nem, le fognak benneteket vágni, hogy ne tegyétek terméketlenné és pusztává a földet. Ezt a könyvet Gennadius 1451-ben írta és az Úr 1453-ik esztendejében Konstantinápolyt elfoglalták.” Az igaz egyháztól való elszakadás ezek szerint a népek pusztulására és végromlására vezet.

Mindebből valósággal kínálkozott a párhuzam a görög és a román nép közt. „Emlékezzetek meg róla testvéreim – folytatja Gennadius tolmácsolását Kotore – hogy milyen és mekkora volt a mi népünk (niamul nostru): valaha bölcs, híres, vitéz, értelmes, erős volt és maga alá hajtotta az egész földet. Ezen kívül minden más népet felülmúlt szentségben és jótéteményekben. A böjtöt, a virrasztást, az imádságot, az isteni dolgokat, egy szóval az összes jócselekedeteket úgy szívta magába, mint valami szivacs. Most azonban, oh szégyen, mindez eltűnt. Konstantinápoly elesett... Ha azt fogjátok mondani, hogy mindezek a mi bűneink miatt történtek, nincs igazatok; mert nem káromoljuk mi az Istent a mi cselekedeteinkkel jobban, mint más keresztyén népek. Mert vannak más vétkes népek is, amelyek nem bűnhődnek meg, mint a mi szerencsétlen és megfenyített népünk... Más okát ennek a büntetésnek nem találok, mint a szakadarságot és a római egyház iránti engedelmesség megszakítását.”

Így szólt Gennadius a görög népről. Kotore nem késlekedik megvonni a párhuzamot saját népe sorsával. „Íme, ezért bün-

hódott meg a görögök híres népe. De a mi népünk sem esett másért a pogányok rabságába, oh fájdalom, hanem csak az elszakadásért! Valaha a román nép (niamul rumânesc) is híres és magasztalt volt, most azonban hírnév nélkül és mindenkitől ócsárolva hever. Valaha vitéz és a háborúban hatalmas volt; most azonban erőtlén és gyávább, mint más népek. Valaha bölcs volt; és most tudatlanság felhője veszi körül. Tisztelt volt, most pedig mindenki megveti. Valaha Erdélynek is parancsolt; most azonban még saját országának sem (nici țării sale). Valaha más népek szolgáltak neki, most azok gúnyának tárgya. Régebben bővelkedett jótéteményekben; most gonosz cselekedetekben gazdag. Régebben csoda volt, ha valakit karóba húzva láttak; most azonban az összes akasztófákat és karókat csak ők őrzik. Íme, idejutott mostanáig a román nép: de a jövőben még sok más is fog vele történni, ha nem hagyja magát a bölcsőbbektől vezetetni; mint a zsidók, akik hitetlenségük miatt az ígért földjének küszöbén veszték el a pusztában nem fogja meglátni az ígért földjét, vagyis a mennyek birodalmát. Arra vigyázz, oh valaha híres nép, nehogy valamiképpen megcsaljanak tégedet a görögök álnokságai, akik kívülről báránybőrbe öltözve jönnek hozzátok, míg belülről telhetetlen farkasok; nehogy a földi birodalommal együtt más büntetések után, amelyek a nyakadon vannak, elveszítsed a mennyei birodalmat is, amelyet minden kétség nélkül elérhetsz, mihelyt ismét egyesülsz az egyház fejével, akitől a görögök csalárdsága által elszakadtál.”¹²⁹

Az erdélyi román nemzetiség XVIII. századi kérdéseinek valóságos kis seregszemléje ez a néhány sor. A betelepítés Traianus által, a római származás motívumai szilárd meggyőződések. A római nép és a római egyház naivul azonosodnak szemléletében, ilyenformán tehát *az unió visszatérés a római-ságba*; nem vallásváltoztatás, hanem *visszatérés az ősi vallásba*. A visszatérés motívuma az egyetemes egyház katolikus fogalmából táplálkozik, mely szerint a görög egyház az egyete-

mes, katolikus római egyháznak szakadárja. A visszatérés gondolata megkönnyítette a Nyugat és Kelet közt tátongó hatalmas szakadéknak az áthidalását és termékeny ösztönzője lett a román történelmi tudat megerősödésének. A származás rómaisága és a hit rómaisága így egyszerre latba vetve erősen megsúlyosbította a Traianus mítosszal a katolikus iskolákban már megismerkedett román ifjú latin önértését. Mi sem lehetett megdöbbentőbb Kotore és a hozzá hasonló ifjak számára, mint a kiáltó ellentét a római ősök páratlan hatalma és ragyogása és a román utódok elesettsége és műveletlensége közt. Erre valami magyarázatot kellett keresni. Kotore meg is találta a görög nép példájában. A görög és román nép nyomorúságának oka: a schisma, a római egyháztól való elszakadás. A megoldás: visszatérni az anyaegyházba, amíg a kegyelmi idő tart.

Kotore megfesti az ideális román nép képét, hozzá a vonásokat és a színeket a római néptől kölcsönzi. Azt az ideális nemzetiséget, amelyet minden nemzet megalkotott magának, hogy hatalmas voltában büszkesége, gyengeségében reménysége és vigasza legyen. Az „*illustratio nationis*” azonban csak nemeslevél, csak jogcím a szebb és dicsőbb jövőre, a jelen satnya, szomorú jelenségeit nem tudja eltüntetni: Kotore hűen ábrázolja a korabeli román nép nyomorúságos helyzetét is, amelyből az unió által és a tanult elemekre való hallgatás által emelkedhetik fel újra. Nagyon érdekes, hogy – miként a XVII. és XVIII. századi román fejedelemségekbeli krónikások – Kotore tisztában van az egyetemes románság népi egységével, vagyis jól tudja, hogy a Kárpátoknak mind a két lejtőjén laknak románok és ezek mind Traianus gyarmatosainak unokái. Ez a tudat még nem nemzeti, csupán népi öntudat, a felismerés távol áll minden politikai elképzeléstől és tervezgetéstől. Mint a legkiválóbb krónikaíró, Cantemir Demeter fejedelem, aki megállapította, hogy Erdélyt a magyarok a honfoglaláskor meghódították és azóta az övék és ezen semmi változtatni valót

nem talált,¹³⁰ úgy Kotore is nyugodtan elmondja, hogy valamikor Erdély is román uralom alatt volt, ma azonban még a saját országában sem parancsol. A „saját országa” nyilván Havasalja, ennek neve pedig Tara Românească (=Román Föld, Románország) azt a gondolatot kelti fel benne, hogy ez a románok igazi, saját országa. Hegyeken túl és innen a román nemzetiségi gondolkodás ekkor még távol áll bármilyen területi igény megfogalmazásától, vagy erdélyi viszonylatban az államiság, vagy akár csak valamilyen autonómia igénylésétől. A népi egység tudata még nem idézi fel a politikai és területi egység kívánását. Az állameszmét az egyházaknak határoktól független szellemi egysége és összefogó ereje pótolja. Mi sem jellemzőbb, hogy igénye nem a földi birodalom álomképének, hanem a mennyei birodalomnak, az örök üdvösségnek az elérése.¹³¹

Kotore nézetei nem csak az övéi, hanem sajátja annak a körnek, mely Balázsfalván szellemiekben hangadó volt. Aron, Major, Kalyáni, Rednik bizonyára ismerték Kotore kéziratot művét és még másokkal is megismertették és általánossá tették. Sőt a legvalószínűbb, hogy az a nemzetiségi reakció, amelyet a katolikus uniógondolat Kotore-ból kiváltott, nem egyedülálló eset, hanem típusa annak, hogy miként gyökerezett bele a román értelmiség az unióba, mely a rómaiság élményén keresztül közösségi önbizalmat adott neki. Huszonöt unitus esperesnek a Dályán megtartott gyűlésről írt levele Kleinhez (1747. szeptember 22.) a román folytonosság gondolatát fejezi ki. Kotore ideális és elvont nemzetiségével szemben itt gyakorlatiasabb, a privilégiumokra és prerogatívákra néző elgondolással találkozunk.¹³² Az aláíró esperesek közt voltak tanult, vagy jelentős szerepet játszó papok is, mint Timándi György, Dályai Pap Ábrahám, Szakadati János balázsfalvi esperes, Balomiri Pap Miklós, stb., akik valamelyes történelmi műveltséggel is rendelkeztek. A papság tehát a negyvenes években általánosságban értesült a dákoromán elmélet legegyszerűbb elemeiről.

A kovász mind a volt alumnusoknál, mind az espereseknél: Klein Ince. Ő választotta ki az összes külföldre menő alumnusokat, bizonyára ellátta őket atyai tanácsaival és felhívta figyelmüket, hogy Rómában őseik fényes városát fogják meglátogatni. A püspök nem tudhatta előre, hogy 1745 elején az örök városban fog találkozni alumnusaival. Majorral és Kalyánival itt hosszabban érintkezett és szoros kapcsolatba lépett velük. Mikor az alumnusok két és fél esztendő múlva hazamennek, közvetítenek az otthoniak felé és továbbra is levelezésben maradnak a száműzött főpappal, sőt ebbe még Kotore is bekapcsolódik.¹³³ Klein nemcsak velük, hanem sok esperessel és világi emberrel is kiterjedt levelezést tartott fenn,¹³⁴ a hatóságok nem minden ok nélkül ebben látták a hazai unitusok között szünet nélkül tartó nyugtalanság egyik kútfejét.¹³⁵ Majort és Kalyánit levelezésük miatt kihallgatták, de csak kitérő választokat adtak.¹³⁶ A teológus kiátkozásáig Aron is a püspök igazi tisztelői közé tartozott. Bécsi közös utazásuk alatt (1744) minden bizonnyal legféltebb gondolataikat is közölték egymással. A dákoromán ideológia szálai tehát mindenünnen Kleinre mutatnak vissza. Az egy Redniknek nincsenek szorosabb kapcsolatai a püspökkel.

Az elmondottak alapján megállapíthatjuk, hogy Klein politikai és nemzeti elképzelései tulajdonképpen távozása után fogantak meg igazán, elsősorban az egyházi román értelmiség lelkében és terjedtek el részben a gyér világi értelmiség körében is. A születő politikai alannak most egy a Kleinhez hasonló erélyű vezető egyéniségre lett volna szüksége.

VI.

Aron püspök és Balázsfalva

A Klein lemondásával megüresedett fogarasi püspöki széket betöltendő, Mária Terézia választói zsinatot hivatott öss-

sze,¹³⁷ és királyi biztosokul Maxai Máriaffi Dávidot és Zalatnai Dobra Pétert nevezte ki. Az uralkodónő bizalmasan kifejezést adott óhajlásának, hogy a kijelölendő három személy között Olsavszky munkácsi püspök is foglaljon helyet.¹³⁸ A balázsfalvi szerzetesek tudomást szereztek erről és azt értették ki belőle, hogy nem román püspököt szándékoznak egyházmegyéjük élére állítani. Már a teológus idegen volta is nagy szálka volt az unitusok szemében; ha most még a püspök is idegen lesz, akkor valóban bekövetkezhet előbb-utóbb az egyház latinizálása. Mozgalmat indítottak tehát amellet, hogy csakis román ember lehessen püspökük.¹³⁹ A november 4-én megtartott jelölő zsinat Aron Pétert, Major Gergelyt és Kalyáni Szilvesztert jelölte, Olsavszky pedig egyetlen szavazatot sem kapott.¹⁴⁰ Az uralkodónő így némi habozás után az első helyen jelölt Aron Pétert nevezte ki püspökké (1752. február 28.) s egyúttal Bécsbe is felrendelte az utasítások átvételére.¹⁴¹

Mikor Aron hamarosan felutazott Bécsbe, újra előtérbe került a teológus régi kérdése. A Klein Ince által felkavart vihar Balogh József teológust lehetetlen helyzetbe keverte a klérussal szemben, úgyhogy üdvösebbnek mutatkozott helyébe Pallovics Imre személyében más teológust kinevezni,¹⁴² akit Aron bécsi tartózkodása idejében Salbeck Mihály követett.¹⁴³ Bécsben egy olyan kötelezvény aláírását kívánták Arontól, amelyben többek közt a teológus tartására is kötelezte volna magát, de ő a legnagyobb hajthatatlansággal megtagadta mind ennek, mind más enyhébb megfogalmazású kötelezvények aláírását és ezzel kapcsolatban kétségbe vonta a II. Diploma Leopoldinum, sőt még az 1738. augusztus 21-i fundationalis hitelességét is. Álláspontjának tarthatatlansága ellenére akkora makacsságot¹⁴⁴ tanúsított az unitus egyház függetlensége érdekében, hogy már-már püspöksége is veszélyben forgott. Annyit sikerült elérnie, hogy a balázsfalvi uradalom adományozásának visszavonhatatlanságát biztosították, a teológust azonban nem rázhatta le magáról, sőt a római kúriát is állás-

foglalásra kényszerítette. A pápa és az udvar erélyes felszólítására majdnem két és fél esztendei bécsi tartózkodás után 1754. augusztus 16-án indult vissza egyházmegyéjébe.¹⁴⁵

Aronnak eddig két nehéz küzdelmet kellett megvívnia, egyet a Kleintől ellene fordított saját klérusa ellen, amelyet püspökké jelölésével nagyrészt megnyert és egy másikat a teológus intézménye ellen, de ebben alul maradt. Két más harc még előtte állott, ezúttal mindkettőt saját fajtájabeliekkal, az egyiket az ellene fellépő bazilitákkal, a másikat az ortodoxokkal kellett megvívnia.

A bazilita kolostorban kezdettől fogva két párt alakult ki. Az egyikben volt az Aron vikáriust, majd püspököt támogató Kotore, akit főnöke megtisztelő pozíciókkal, a kolostor főnökségével, 1754. november 13-tól kezdve a vikáriusi tisztséggel is megbízott. Redniket hajlamai határozottan Aronhoz csatolták, ő volt az, aki a másik párt világias felfogása ellen felszólt. A másik oldalon Major és Kalyáni voltak, akik már Klein idejében is szemben állottak Aronnal és ennek püspökké kinevezésében saját hatalmi vágyaikban érezték magukat megsértve. Ez a két szerzetes nem sok hajlamot érzett a szigorú és fegyelmezett kolostori életre. Az igazi tekintély hiányzott a kolostorból, mert a szerzetesek, az egy Leontius Moschonas görög szerzetes kivételével,¹⁴⁶ nagyjából egykorúak és versenytársak voltak. Úgy látszik, a kevéssé szerencsés nemzedéki összetétel volt az oka annak, hogy a balázsfalvi kolostorban több évtizeden keresztül alig tudott Nagy Basilius szelleme érvényesülni. A kiművelt külföldet járt szerzetesek, akik Bécsben is hosszabb-rövidebb ideig megfordultak, felszedtek magukba valamennyit a felvilágosodás felületi elemeiből, ami egyelőre csak a külső életfolytatás elvilágiasodásában nyilvánult meg, nem kis megbotránkozására a püspöknek és Kotore házfőnöknek, akiknek szava és fenyegetése azonban távolról sem volt elegendő a szabados életfolytatásba merült Major és Kalyáni megfékezésére.¹⁴⁷ Kotore azzal is vádolja őket, hogy

kezdetől fogva hanyagok és kötelességteljesítésben, cselekedeteik „ex libidine dominandi” származnak, engedély nélkül kijártak a kolostorból „tempore etiam suspecti noctis”, sokszor hosszú napokig ismeretlen helyeken, magánházaknál, vagy kocsmákban tartózkodnak, nemtelen falusiakkal ülnek össze „solum potandi causa”, világi lakomákon mindenki szeme látára húst esznek.¹⁴⁸ A két szerzetes ellenben a rossz ellátásra panaszkodik, rossz kenyeret és bort kapnak, még egészségüknek is ártalmára van, kevés gyertyát kapnak, úgyhogy kénytelenek holdvilágnál vacsorázni.¹⁴⁹ Két életfelfogás mérkőzött egymással, túl a személyi és vérmérsékleti különbségeken, a felvilágosodástól érintett világi életfelfogás és a közép-koriasan szigorú szerzetesi felfogás.¹⁵⁰

De volt a két szerzetesnek jogos sérelme is. Ennek megítéléséhez szükséges tudnunk, hogy a balázsfalvi uradalom egyik fele a püspökség, másik fele a kolostor szükségleteinek fedezésére volt rendelve. Miután a kolostornak csak 1747-től kezdve voltak tagjai és éppen ennek az évnek az elején a kincstár zár alá vette Klein mozgolódásai miatt az uradalom jövedelmét és maga igazgatta, 1754-ben az új püspök nemcsak a püspöki részt, hanem a kolostori részt is a maga kezelésébe vette,¹⁵¹ ami ellentétben volt az 1738. augusztus 21-i fundationalis előírásaival, mely szerint a kolostori részt a püspökitől elkülönítve maguk a szerzetesek igazgatják.¹⁵² Major és Kalyáni sürgetésére Aron 1756. december 1-én valóban átengedte a kolostori uradalomrészt a szerzetesek igazgatásába, de most az a kifogás merült fel, hogy Kotore vikárius, akinek az alapítvány értelmében 150 forint járt évente, nem jogosult a házfőnökségre, mert nem tett szerzetesi fogadalmat, ellenben a szerzeteseknek joga van maguk közül házfőnököt választani, Kotoret pedig a püspök nevezte ki erre a tisztségre. A fontosabb kapituláris tisztségek betöltésénél mellőzött¹⁵³ két szerzetesnek talán igaza is lehetett ebben, mert Kotore nem tudta igazolni, hogy szerzetesi fogadalmat tett volna. A balázsfalvi

viszonyok annyira elfajultak, hogy Major és Kalyáni Szebenbe mentek a gubernátorhoz útlevelet kérni,¹⁵⁴ hogy Bécsben az uralkodónőnél tegyenek panaszt. Mikor Szebenből visszatérve cellájukat kiürítve találták, vészjósló hangulatban indultak el a császárváros felé, hogy beadják panasziratukat.¹⁵⁵

Az ügy súlyos elvi kérdést takart. Unitus és román szempontból nem volt kívánatos egy belső ügyet külső tényezők döntésének alávetni és nem volt kívánatos a szennyes kitergetése sem a világ szemei előtt. Megoszlást is okozhatott volna az egész unitus egyházban, amint erre nyomok is vannak.¹⁵⁶ A kancellária porpositiója alapján¹⁵⁷ Mária Terézia 1758. december 7-én mind a szerzeteseket, mind a püspököt lényegében véve megrovásban részesítette és szeretetteljesebb magatartásra intette,¹⁵⁸ amire itt valóban nagy szükség volt,¹⁵⁹ óvakodott azonban – Balomiri példájának megismétlődésétől tartva – nagyobb szigorral fellépni, inkább elsimította az ügyet.¹⁶⁰ Major és Kalyáni az ügy végét Bécsben várták be.¹⁶¹ Hazatérve, a királynői decretum értelmében a szerzetesen megejtették a házfőnökválasztást. Kotore letette a szerzetesi fogadalmat és így jelenléte a kolostori alapítványban nem volt többé kifogásolható, házfőnökké azonban nem őt, hanem Majort választották meg három esztendőre.¹⁶²

A kormány közbelépése a balázsfalvi ügyekbe nem bizonyult károsnak, sőt ellenkezőleg, csökkentette a belső ellentéteket és nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy rendezettebb viszonyok létesüljenek. A kormány szempontját az unió iránti gondoskodás határozta meg, azt akarta, hogy az érdekében hozott áldozatai, különösen az anyagi természetűek,¹⁶³ mint amilyen a balázsfalvi alapítvány is, ne vesszenek kárba, hanem minél inkább szolgálhassák az unió erősítésének és terjesztésének célját. A kincstartó széleskörű vizsgálatot indít, évekig foglalkozik az uradalom anyagi ügyeivel, szilárdabb szervezetet nyújt neki, világi provisor kinevezéséről gondoskodik, aki évnegyedenként köteles a pénzügyekről a thesaurariusnál be-

számolni.¹⁶⁴ A kormányt nem rideg pénzügyi megfontolások vezetik, hanem az unitusok tényleges felemelésének, megsegítésének és kiművelésének szándéka, ezért a kincstartó a balázsfalvi iskola színvonalának emeléséről és kiépítéséről is szokott előterjesztéseket tenni.¹⁶⁵ A szerzetesi viszály legfőbb eredménye az volt, hogy a kormányhatóságok, de különösen gubernium katolikus tanácsosai (az ún. katolikus státus) figyelme nagyobb mértékben ráterelődött Balázsfalvára, mint azelőtt és így az unitus egyház függősége még jobban hangsúlyt nyert, bár ebből a románságnak csak haszna volt.

A szerzetesi vitánál sokkal nagyobb gondot okozott Aron püspöknek az ortodoxia elleni harc.

VII.

Az unió és az ortodoxia összecsapása

Alig hogy beiktatták hivatalába, a pápához címzett levelében Aron püspök programot adott az elvégezni szándékozott feladatokról, az unió megerősítéséről, a papképzésről és a nyomda fejlesztéséről.¹⁶⁶

Az unió sorsa a népesség magatartásától függött. Láttuk, hogy a protectorok munkája mekkora nehézséggel járt és inkább látszateredményekre vezetett. Aron vikáriussal, majd püspökkel szoros együttműködésben, a katolikus státussal, ha kellett, a karhatalommal hátuk mögött, nem a legválogatosabb eszközökkel: rábeszéléssel, intéssel, fenyegetéssel, tömlöccel, bírósággal, katonai beszállással végzetek a „missziót”.¹⁶⁷ Aron aszkétikus és fanatikus lelkülete ugyanazzal a keleti elszántsággal végezte erőszakos térítői munkáját, mint amellyel az ortodox népesség kergette el időről-időre az élére állított unitus papokat. De Aron elvi álláspontra helyezkedve nyúl az erőszak fegyveréhez,¹⁶⁸ amiben nem áll nagyon távol az állam hivatalos katolikus valláspolitikájától, sőt annak egy

részletét hajtja végre. Elődjeivel ellentétben nemcsak az ortodoxokat térítgeti, hanem az is előfordul, hogy református templomot foglal el erőszakkal unitusai számára.¹⁶⁹ Olyan keménységgel bánik ortodox fajtestvéreivel, hogy engesztelhetetlen gyűlöletet támaszt maga ellen, fenyegető hangú leveleket kap,¹⁷⁰ sőt Balázsfalváról menekülnie kell, mert élete forog veszedelemben.¹⁷¹

Aron 1750-ben számot vetett az unió állapotával egy, a papság által készített összeírás formájában, melynek eredménye, az előzmények alapján, túlságosan kedvező volt, ennél fogva kissé gyanús. A vikárius már klérusának anyagi érdekei miatt és tevékenységének a hatóságok előtti igazolása érdekében is az unió illuzionista felfogásának megfelelő adatokat hozott elő. A „per acclamationem” unitussá tett románok száma így 593.675 lélek (106.735 család), az ortodoxnak meghagyottaké pedig 25.819 lélek (vagyis 5.164 család) lett volna, akik közül Brassóra és a Barcaságra 21.754, Erdély többi részére pedig mindössze 4.065 lélek esnék.¹⁷² Az unió reális mérlegét nem a kimutatások papirosa, hanem a nép önkéntes megnyilvánulása jelentette.

A hitéhez a legtöbb helyen tántoríthatatlanul ragaszkodó nép megpróbált védelmet szerezni az unitus térítés erőszakossága ellen. Mindenek előtt maga is az erőszakot választotta. Nehéz lenne megmondani, hogy melyik felet terheli a kezdeményezés vétké és hogy melyik ment messzebbre a gyűlölködésben, annyi azonban bizonyos, hogy a harc sok helyt végső elkeseredéssel és ádáztsággal folyt. Az ortodoxok fő támasza a karlovidi metropolita volt. Az erdélyi ortodox egyház ugyanis az unió fikatív léte folytán, amely állítólag minden volt ortodox románra kiterjedt volna, nem rendelkezett semmiféle komolyabb hivatalos szervezettel. Csak a városlakó, inkább görög és rác eredetű kereskedők és a brassói románok tartottak fenn elég szoros kapcsolatot a karlovidi metropolitával, mert külpolitikai okokból a tárgovistei (Havasalja) metropolitától nem

függhettek. A karlovinci metropolita joghatósága Erdélyre homályos kérdés volt, mellette és ellene is szóltak érvek, az unió védelme azonban inkább az utóbbiakat helyezte előtérbe, különösen az ortodox zavargások elburjánzása óta a negyvenes és az ötvenes években. Ezek a zavargások a románság politikai jelentőségét, felhasználhatóságát árulták el, amire azonban nemcsak az államhatalomnak, hanem a külföldnek, különösen az ortodox Oroszországnak is lehetősége volt. Másfelől az erdélyi ortodox románok hol Karlovicon keresztül, hol egyenest megtalálták az utat Bécs felé, ahol kéréseikben vallásszabadságot, szerb püspököt, az uniós üldözések megszüntetését kérték. A hatvanas évekig sorra elindulnak Bécs felé a kérvényezők, mint például Oncsa János fogarasi mészáros 1748 őszén (aki előző évben megjárta Kariovicet is) és Oprea Miklós szelistyei paraszt és öt dél-erdélyi kerület nevében panasziratot nyújtanak be,¹⁷³ amelyre írásbeli választ nem kapnak, ellenben abban a hitben térnek vissza, hogy céljukat elérték, pedig erről szó sincsen. Otthon gyűléseket kezdenek tartani, mire Oncsát elfogják és hosszasan fogságban tartják.¹⁷⁴ Az elfogadás előtt megszökött Oprea Miklós négy társával még 1749 januárjában újabb kérvényt ad be Bécsben¹⁷⁵ az öt kerület nevében. A minisztertanács elé kerülve az ügy, az 5 deputatus visszautasító választ nyert, amelyet román nyelven felolvasnak előttük.¹⁷⁶ Oprea haza sem mert térni Bécsből, annyira vészjóslónak látta a helyzetet.¹⁷⁷ Egy Nicodim nevű szerzetes társaságában 1750-ben, a karlovinci metropolitával a háta mögött, tovább folytatja a kérvényezést, mind merészebb és követelőbb hangon, összeköttetésbe lépve a bécsi orosz követtel, sőt fenyegetőzve is az ország nyugalalmát esetleg felborító zavargással, míg csak el nem fogják és Kufstein várába nem zárják, ahonnan többé nem kerül elő.¹⁷⁸ Az ortodoxokat ért büntetéseket, bírságolásokat és elfogatásokat a gubernium és a katolikus státus nem tagadta, ellenben azt állította, hogy azokat közönséges bűncselekményekért rótták ki.¹⁷⁹

Szoros összekötéseik voltak az erdélyi ortodox románoknak Havasaljával is, különösen amióta Balomiri Miklós 1748-ban ide menekült és mint argesi archimandrita¹⁸⁰ sűrűn küldözte ügynökeivel Erdélybe az izgató tartalmú körleveleket, amelyeket valóságos propagandairódában sokszorosítottak és főként a vásárokon terjesztettek.¹⁸¹ Az ortodoxok felbízgatásához hozzájárult az is, hogy Aron erőszakos térítései nyomán a halmagyai kerületben 1751-től 1754-ig heves mérkőzés fejlődött ki közte és az aradi szerb püspök mögött álló Nenadovics Pál karlovici metropolita között, amely a nép ragaszkodása folytán utóbbi teljes győzelmével ért véget.¹⁸²

Az ortodoxia, mint minden akatolikus vallás, mostoha gyermeke volt az osztrák kormányzatnak. A protestáns vallások Erdélyben privilégiumaik védelmében úgy-ahogy ellenállhattak a katolicizmus előretörésének és magas társadalmi állású vezetőik valamelyes jogvédelemben részesíthették őket. Az ortodoxia sokkal jobban ki volt szolgáltatva, mert sem tiszteletben tartott privilégiumai nem voltak, sem társadalmilag fejlett vezetőrétege. Mint az erdélyi ortodoxok is külföldi támaszt kerestek és azt Karlovichban és Moszkvában találták meg. Primitív viszonyaikhoz képest nem kifinomult diplomaták, hanem egyszerű falusi papok és szerzetesen bonyolították le az összeköttetést. Csak félig-meddig tekinthető külföldinek a magyarországi szerbekkel való kapcsolat. A szerbek, illir nemzet néven, 1690-i tömeges beköltözésük óta a Délvidékre, jól kiépített privilégiumokkal voltak ellátva, amelyeknek árnyékában nemzeti jellegüket kellően kidomboríthatták. Félig egyházi, félig világi autonóm szervezetükkel, élükön a nagytekintélyű karlovici metropolitával valóságos államot képeztek az államban. Privilégiumaik pajzsa mögül éppúgy sérelmi politikát folytathattak Béccsel szemben, akár csak a magyarországi és erdélyi rendek. Vallási berendezkedéseiket oly féltékenyen őrizték, hogy mögötte nemzeti egyéniségük az erdélyi románoknál jóval hamarabb kifejlődhetett. A románság ma-

gyarországi és bánági része a törökök kiűzése óta a szerb egyházszervezethez tartozott. Mi sem volt természetesebb, mint hogy a szerb metropoliták ezen az alapon és a királyi diplomák és dekrétumok bizonyos kifejezéseire támaszkodva,¹⁸³ a többi Habsburg birodalmi, tehát az erdélyi románok feletti joghatóságot is maguknak követeljék.¹⁸⁴ A románság a túlsó oldalról szintén kívánta ezt a kapcsolatot, mert közösségi érzésében a vallási tudat egyelőre még messze felülmúlta a lappangó nemzetiségi tudatot. Megjegyzendő, hogy az erdélyi románság egyházi szempontból a XVIII. század elejéig a havasalföldi metropolita fennhatósága alá tartozott. Az unió óta a monarchia urai ezt nem tűrték el és a brassói, fogarasi és szebeni ortodox románok egyházi szempontból a Ramnic-i püspök rendelkezése alá kerültek. De minthogy Olténia (Szörényi bánóság) osztrák fennhatóság alá került (1718–1739), a Râmnic-i püspököt és vele a dél-erdélyi ortodoxnak megmaradt románokat is spiritualibus előbb a belgrádi (1729), majd a karlovici szerb metropolita alá rendelték (1731).¹⁸⁵ A papszentelés, mint gyakorlati szükséglet építeti ki a személyi kapcsolatokat, amelyek Visarion vállalkozása után mind sűrűbbek és általánosabbak lettek. Visarion minden bizonnyal a karlovici metropolita eszköze volt és a negyvenes és ötvenes éveknek úgyszólván valamennyi ortodox izgatója valamilyen összeköttetésben állt Karloviccal, így a már említett Oncsa János és Oprea Miklós, a szelistyei Popa Vasile, az ecsellői Popa Iuon, a legnagyobb hatású izgató, Sophronius. Sűrű követjárás folyt Erdélyből Karlovicba, panasziratok mentek Aron püspök ellen, vallásszabadság kieszközölését és szerb püspököt kérve.¹⁸⁶ Másfelől Karlovicból is folyton érkezett biztatás, levelek keringtek országszerte, amelyekben a metropolita kitartásra buzdítja a román ortodox hívőket.¹⁸⁷

Román nemzetiségi szempontból ez a kapcsolat azért rendkívül érdekes, mert bizonyítja, hogy a nemzetiség még csak népi tudat formájában él az erdélyi ortodox népben, melynek

körében pap és hívő nagyjából ugyanazon a műveltségi színvonalon áll. A nemzetiségi öntudat kibontakozásának folyamatát az erdélyi ortodoxoknál éppen a szerbekkel való viszony alakulásával kapcsolatban figyelhetjük majd meg a század vége felé. Ezen a téren a nyugati műveltség és a fejlettebb társadalmi tagozódás ajándékaiban részesült unitus románság óriási előnyben volt. Az ortodox parasztság, helyesebben ennek nevében a papság, a karlovici metropolitához és az udvarhoz intézett kérvényeiben és panaszirataiban a hithűségnek gyakran olyan szép és megható tanújelét adta, ami az erdélyi román nép lelki berendezésére igen előnyös fényt vetít.¹⁸⁸ A karlovici metropoliták és különösen a század közepe táján Nenadovics Pál biztatása, közbenjárása, ha nem is önzetlen, de merész fellépése az erdélyi ortodox románok vallásszabadsága mellett kétségtelenül igen nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy az unió munkája a negyvenes évek közepén megingott és a végromlás szélére jutott. Az ortodox hitéhez a névleges unióban is hű falunépe pedig mind bátrabban és leplezetlenebben nyilvánította töretlen hűségét ősei hitéhez.

Bármily hathatós is volt Karlovic támogatása, mégsem volt ez akkora politikai hatalom, hogy az erdélyi ortodoxia sorsát döntően befolyásolhatta volna. A kelet-európai nagy ortodox hitközösségnek volt egy sokkal hatalmasabb tagja, melyhez a románságot már százados érzelmi és közösségi kapcsok tűzték. A századfordulón tapasztaltuk, hogy milyen természetes volt a az ortodoxia életközösségében élő román népnek ez a kelet felé való fordulása. Szeben, Kolozsvár, Bécs, sőt Karlovic vonzása is eltörpült a mesebeli keleti nagyhatalom varázserejű híre mellett, amelyet orosz részről mesterségesen is igyekeztek fokozni. Nagy Péter után a cári trón birtokosai nem vették le hosszabb időre tekintetüket Délkelet-Európa ortodox népeiről. Hangsúlyozzuk, hogy a román-orosz viszonyulás nem reális, nem valóságos sikon érvényesül, hanem virtuálisan, aminek jelentőségét csak az ortodoxia különleges világának mélyebb

ismerete alapján lehet kellőképpen értékelni. Moszkva a „Deus ex machina” módjára csodaként betoppanó segítséget jelentette a szorongatott ortodoxok reménysége számára. A lassankint meggyökerező unió később erősen elvékonyította a csodavárasnak ezt az orosz szálát, később egészen el is vágta és ezzel kihangsúlyozta az erdélyi románság önálló nemzeti közösségi jellegét, jelezve a jövő fejlődés irányát. Klein Incében még nem szakadt el tökéletesen ez a szál, a kormányhatalom érezte is ezt, innen a vád ellene, hogy az oroszokkal fenyegetőzik, ami nem valószínű, hacsak elkeseredettsége túlcsondulásában nem. Hihető azonban az unióban még kellőképpen meg nem erősödött nemzedéktársainál.¹⁸⁹ Balomiri Miklós példája sok történeti forrásnál többet árul el erről a kevésbé ismert román vonzalmi kérdésről.

Az öncélú román nemzeti gondolat megszületésének egy másik pontos mutatója a mód, ahogy az erdélyi románság az orosz hatalommal szemben viselkedik. Az orosz varázs ígérete alól csak a nyugatos értelmiség fordította el a román szellemet. A nép körében a varázs egyelőre érintetlen. Biharban egy öreg román pap 1754-ben egy bizottság előtt tett vallomásában az egyház fejéül az orosz cárnőt nevezte meg,¹⁹⁰ egy másik meg 1769-ben az oroszok bevonulásával fenyegetőzött.¹⁹¹ Radna-vidéken a Vararea (később Nepos) és Rebrisoara községbeliek 1758-ban azzal fenyegetőznek, hogy ha a guberniumtól és Mária Teréziától nem kapnak igazságot, majd találnak ők egy más uralkodót (értsd: a cárnőt!), aki megsegíti őket.¹⁹² De nemcsak a vágyak országa volt a szent Oroszország, hanem az izgatók végső menedéke is, akik szorultságukban a hatóságok szigora elől odamenekültek, mint a Gyulafehérvár vidékéről, való Nicodim szerzetes, akivel 1750-ben találkoztunk. Körülbelül Oncsa elfogatásával egy időben az orosz követből kapott útlevel segítségével szökött ki Szentpétervárra. Az első Oroszországba zarándokló erdélyi román Eustatie Vasilevici (Gridovici) brassói esperes, akit az orosz nagyság bámulata és talán

a XVII. századi románok oroszországi zarándoklásának emléke indított útnak 1743-ban, de még inkább a szerbek példája hatott rá. Még 1736-ban Belgrádban és Karlovicban fordult meg,¹⁹³ ahol Vlad Malaescu brassói származású román ember volt az érseki titkár, aki 1718-ban Nagy Péter Oroszországában járt és a szerb egyház számára orosz tanítómestereket kért és ezzel megindította az orosz szellemi befolyást a szerbek közt.¹⁹⁴ Tőle kaphatott kedvet Eustatie Vasilevici az oroszországi útra. Szentpétervárot, talán Moszkvában és Kiebben is járt, alamizsnát gyűjtött (csak Erzsébet cárnőtől 2.500 forintot kapott). A cárnő sok egyházi könyvet adományozott Eustatie-nek és a következő években sem feledkezett meg a brassói románokról. 1749-ben 3 rend egyházi öltönyt küldött, 1750-ben pedig 13.000 forintot. Ebből az összegből a megrongálódott Szent Miklós templomot kijavították és egy órával felszerelt tornyot építettek hozzá. Erzsébet cárnő kegyes adományát egy felirattal örökítették meg a torony bejárata fölött, mely így szólt: „Pia liberalitate Elisabethae Petrovnae Imperatricis totius Russiae monocentricis invictae, hic sacer locus est renovatus anno 1751”.¹⁹⁵ Eustatie utazásának fő célja volt támogatást kérni a brassói ortodoxok számára és közbenjárást Mária Teréziánál érdekükben.¹⁹⁶ Nincs róla tudomásunk, hogy ekkor ilyen történt volna.

Az orosz varázs erejét élénken mutatja az is, hogy az unitus egyház Klein Ince püspök által kinevezett vikáriusa, Balomiri Pap Miklós 1748-ban kifutva Erdélyből, Havasalján keresztül még azon év őszén Moszkva felé vette útját¹⁹⁷ és Erzsébettől egy panasziratban kért védelmet az erdélyi ortodoxok számára.¹⁹⁸ Erzsébet utasította bécsi követét, Mihajlo Petrovic Bestuzev-Rjumin grófot, hogy az erdélyi ortodoxok üldöztetésének megszüntetésére lépjen közbe Mária Teréziánál, ami tényleg meg is történt. Balomiri komolyan felkészült a cári udvar felvilágosítására, többek közt I. Lipót 1701. december 12-i diplomájára is hivatkozott, amely szerint az ortodoxok szaba-

don egyesülhetnek a négy bevett vallás valamelyikével, vagy pedig megmaradhatnak régi hitükben. Bestuzev-Rjumin fellépése igen kényesen érintette az osztrák kormányt, mert az ellenséges Poroszország és Törökország közt ebben az időben szükség volt Erzsébet cárnő barátságára. A minisztertanács 1750. november 7-én tárgyalta az orosz beavatkozás ügyét¹⁹⁹ és mindenek előtt az unió megsegítésének és a közrend helyreállításának szükségességét emelte ki. A műveletlen és állhatatlan nép ellen nem szabad túlságos szigorral eljárni, mert akkor könnyen kivándorol az országból, a kincstárnak nem kis kárára; de a vallásszabadság fékét sem tanácsos túlságosan megereszteni, amit a tapasztalat bizonyít. A konferencia a közéletet ajánlja.²⁰⁰ Ki kell mutatni, hogy az ortodoxokat ért büntetéseket közönséges bűncselekményekért és nem vallásukért szabták rájuk, mégis bizonyos kedvezésekben is részesülnek.²⁰¹ A cárnő ilyen módon meggyőződhet róla, hogy közbenjárása nem helyén való és hogy a császárnő jól bánik görög hitű alattvalóival.²⁰² Miután a guberniumtól kért adatok az ortodoxok kihágásairól és túlkapásairól az unitusok ellen megérkeztek, Mária Terézia december 11-én kiadott leiratában²⁰³ leáratta a fenti szellemben ritka ügyességgel kiegyensúlyozott diplomáciai játék eredményeit, megállapítva, hogy az ortodoxok panaszai alaptalanok, ellenben éppen őket terhelik rendkívül súlyos vétségek. A leirat inti a guberniumot, hogy senkit vallásáért ne büntessen, csak a lázadókat, az ellenszegülőket, a köznyugalom háborítóit és a bajok okozóit: mindez a régebbi rendeletek alapján. Az orosz miniszter nem volt megalégedve ezzel a válasszal és erélyesebb lépést kívánt Erzsébet részéről.²⁰⁴ Az osztrák udvarnak azonban sikerült a heves természetű Bestuzev-Rjumint hamarosan visszahívatni, akinek helyét a békésebb Keyserling gróf foglalta el.²⁰⁵

Balomiri oroszországi útjának²⁰⁶ tehát komoly külpolitikai következményei voltak, amelyek bizonyos gondot okoztak a bécsi udvarnak. Belpolitikai következményei csak szerények;

minden maradt a régiben. A volt vikárius visszatérve Oroszországból, Argesben lett archimandrita, ahonnan izgató tartalmú leveleivel és a nép kivándorlásra csalogatásával elég sok gondot okozott az erdélyi közhatóságoknak, 200 forint díjat is tűztek ki annak a számára, aki kézre tudná keríteni, de eredménytelenül.²⁰⁷

Ortodox izgatók mindig akadtak, ilyen volt *Popa Cosma* (din Deal), aki 42 község sérelmi anyagát gyűjtötte össze és juttatta el a karlovici metropolitához felhasználásra és sok gondot okozott Aronnak az ötvenes évek első felében.²⁰⁸

Akadtt Balomiri után egy másik erdélyi román kérvényező a cárnői udvarban, a már említett *Nicodim* szerzetes, aki 1750–52-ben Oroszországban tartózkodott és a megszokott kéréseken túl (mint: vallásszabadság, Karlovicból küldött püspök, az üldözések megszüntetése) kéri Erzsébet cárnőtől még az erdélyi ortodoxoknak az orosz szent szinódushoz való csatlósát is.²⁰⁹ Erdélybe nem mert hazatérni, hanem Havasalján a Râmnic-i püspök oldalán működött. Néhány év múlva 1757-ben újra Oroszországban van és 12 erdélyi ortodox képviselő, köztük néhány ismert izgató nevében ad be a cárnőnek egy általános hangnemben panaszkodó iratot.²¹⁰

Valamennyi ismertetett izgatónál kalandosabb pályát futott be ecsellői *Popa Iuon* (din Aciliu), aki fiatal korában megjárta Havasalját és Oroszországot, ahonnan Visarion idejében tért vissza és titokban élénk izgatást végzett Dél-Erdélyben. Oncsa és Oprea vállalkozásai mögül is felködlik alakja, ott van Bécsben Nicodim mellett, akivel együtt menekül ki Oroszországba az orosz követ segítségével. Később, a veszély elmúltával megjelenik szülőfalujában, ahol 1745-ig békésen kántorkodik, majd Karlovicba viszi nyugtalan természete és ott egy hamis pátenst készít, amelyet egy más diplomáról levett pesettel lát el²¹¹ és visszatérve Erdélybe, ennek segítségével 1756-ban komoly zavargásokat idéz elő. Később Karlovicban pappá szentelteti magát és 1758-ban az eddiginél is hevesebb

nyugtalanságot kelt. Azt híreszteli, hogy minden község olyan papot tarthat, amelyet akar, fellármázza „az Havasok alatt lévő Districtust egész Fogarasig”. Végül a hatóságok fellépése elől elmenekül és Bécsben Keyserling gróf orosz követ védelme alá helyezi magát. Itt ismerkedik meg egy Dimitrij Dima Mihajlovic nevű orosz őrnaggyal, aki lóvásárlás címén Oroszországba való kivándorlásra izgatta a szerbeket. Ezzel és egy nem hibátlan erkölcsi múltú szerb klerikussal, erdélyi püspökjelöltjükkel együtt egy kérvényt szerkesztettek meg, amelyet az erdélyi ortodox vezetők aláírásával kellett volna a cárnó elé terjeszteni.²¹² Az erdélyi románokat már nem a karlovici, hanem közvetlenül a moszkvai szinódusnak kívánták alárendelni. A cárnó segítségéért hálájukat egy 1.000 főből álló huszárezred és 1.000 ló megajánlásával akarták leróni. A gyanakodó erdélyi papok a kérést a verseci szerb püspöknek adták oda, ez pedig Nenadovics karlovici metropolitához juttatta el. Nenadovics oroszellenes gondolkodású lévén, kitűnő kapcsolatokat tartott fenn az udvarral és ezért az ügyet az udvar tudomására hozta. A veszedelmes kérvény híre érthető izgalmat keltett Bécsben, ahol valamivel előbb elvben már elhatározták egy erdélyi ortodox püspök kinevezését. Az Oroszországba menekült Popa Iuon további lépéseinek kihatását megelőzendő, utasították Esterházy gróf moszkvai követet a kellő lépések megtevésére és Erzsébet cárnő felvilágosítására.²¹³

Popa Iuon működése, miként az említett kérvényből is kitűnik, jó alkalmat nyújtott volna arra, hogy Oroszország befolyását a Kárpátokon belüli területre is kiterjessze, amint Keyserling gróf azt világosan kifejezésre is juttatta.²¹⁴ Az erdélyi ortodoxia ügye az orosz pártolás következtében egyszerű belügyből egy rövid időre külpolitikai szempontból is jelentős kérdéssé növekedett. Erzsébet cárnő halálával (1762) az orosz támogatás hosszú időre megszűnt, de akkorára az erdélyi ortodoxia kérdése jórészt dűlőre jutott. Az ortodox izgatók és különösen Popa Iuon működése Erdélyben, zarándoklásaik

Karlovicba, kérvényezéseik Oroszországban és a cárnő közbenjárása nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a kormányhatóságok többé ne elégedhessenek meg az eddig folytatott egyszerű rendőri eljárással, melynek lényege: elfogni az imoszort,²¹⁵ akinek tevékenységét szintén kényelmes volt egyszerűen a karlovici metropolita bujtogatásának tulajdonítani,²¹⁶ de még azzal sem, hogy az ortodoxok magatartását egyszerűen makacsságnak tekintsék.²¹⁷ Tény, hogy Nenadovics kifejezetten lázította az erdélyi román népet²¹⁸ és a királynő leghatározottabb tilalma ellenére magát változatlanul az erdélyi románok érsekének tekintette.²¹⁹ Izgató leveleit a román nép, helyesebben az ortodox nép lelki alkatának ragyogó ismeretében írta meg,²²⁰ nem csoda, hogy hatása teljes volt. Az ortodox mozgalmak kihasználták mindig az alkalmat, amikor Erdélyben a birodalom háborúi (mint 1756-tól a hétéves háború) miatt úgyszólván semmi katonaság nem volt és így a hatóságok sokszor valósággal tehetetlenek voltak a mindinkább nekibátorodó ortodox falusiakkal szemben.²²¹ A háború szerepét Popa Iuon világosan látta és kérvényében hivatkozott a ortodox nép vérehullatására és már azért is sietteti az orosz közbenjárást érdekükben, mert a békekötés után ismét kellő karhatalom lesz az országban, sőt még a nép kivándorlásával is fenyegetőzik.²²²

Ilyen körülmények közt érthető, hogy az ortodox kérdés megoldása Erdélyben nem állott módjában sem Aron püspöknek, sem a protektoroknak, de még a guberniumnak sem. Az udvar rájött, hogy komolyan kell foglalkoznia az annyi idő óta lappangó és elhallgatott vagy észre nem vett ortodox tömegek egyházi vezetésének kérdésével. Bartenstein tanácsos szembe száll az unió fiktív szemléletével,²²³ sőt a teljes latinizálás folyton kísértő törekvésével is.²²⁴ Az ügy sürgős volt, a megoldás lassú. Mire Bécsben az erdélyi ortodox püspökség felállítását elhatározták, Erdélyben az ortodox népmozgalom még egyszer, ez alkalommal a legmagasabbra csapott fel Sophronius szerzetes forradalmában.

VIII. Az ortodox szabadságharc győzelme és az illírismus

Hogy Bécsben végre belátták egy erdélyi ortodox püspök kinevezésének szükségességét, annak sok és változatos oka volt.

Felfogásunk szerint a legfontosabb ok annak a felismerése, hogy Erdélyben (ama félszázadnál is tovább tartó nézet ellenére, mely szerint az unió már keletkezésekor minden románra kiterjedt, kivéve Brassó, Fogaras és Szeben románságát) mégis csak van ortodox vallás. A hitéhez tántoríthatatlanul ragaszkodó dél-erdélyi nép – az ellenállás fő fészke a Fogarastól Dobráig terjedő sáv – végeredményben kitartásával rákényszerítette az uralkodó tényezőket létének elismerésére. Mondhatjuk tehát, hogy az ortodoxia önmagát tartotta meg, de azzal a megszorítással, hogy ezt csak külső erők segítségével volt képes elérni. A külső erő a kelet-európai ortodox életközösség többi része felől: Karlovicból, a fejedelemségekből és Oroszországból jött. E tényezők cselekvő beavatkozása Erdély ügyeibe az erdélyi ortodoxiát külpolitikailag is latba eső tétellé tette a Habsburg birodalom politikájában. Segítségére volt az ortodoxiának a monarchia nagy erőpróbája a hétéves háborúban, amely nem engedte meg, hogy Erdélyben komoly karhatalmat tartson; ennél fogva a román többségű részeken – és ezek főként Dél-Erdélyben voltak – az ortodox falusi nép, pópái vezetése alatt kihasználhatta a kedvező lehetőséget vallásos népmozgalmak, az ortodoxia szabadságharcának lefolytatására. Az erdélyi román nép kérdéseinek megítélésében az udvar és az udvari hatóságok kezdettől fogva szem előtt tartották azt az ellensúlyozó szerepet, amelyre ez a nagyszámú, de műveletlen nép a rebellis, protestáns és rendi magyar elemmel szemben felhasználható.²²⁵ A kor szelleméből következik, hogy ennek a

meglátásnak előterében az államraison mellett a vallási érdek, a katolicizmus erősítése és terjesztése állott. A végső cél nem is lehetett más, mint a románságnak nemcsak uniálása, hanem fokról-fokra latinizálása is.²²⁶ Ezen a téren a hatóságok nem várt ellenállást találtak magában a románságban, még uniált részében is. Mindennél fontosabb tudnunk, hogy az unitus románság, nép és papság egész berendezkedése, lelki felépítése és életmegnyilvánulása lényegében ortodox maradt. Beszélhetnénk ezért nyugodtan az unió látszata mögött érvényesülő ortodox jelenségekről. A kormányhatóságok azonban egészen a Visarion-féle mozgalomig semmit sem vettek észre abból, hogy a nép még csak nem is tud róla a legtöbb helyen, hogy őt legfelül unitusnak tartják.²²⁷ Mikor aztán külső bátorításra a nép ortodox énjét kezdte erőszakos eszközökkel nyilvánítani, a felsőbbség nem a nép belsejében működő alapokat, hanem csak a kiváltó külső hatást vette észre és eszerint cselekedet: igyekezett ettől testileg-lelkileg elzárni. Ez a látásmód végül az ötvenes évek folytonos zavargásai következtében csödbe jutott. Az ortodoxiát észre kellett venni és számításba kellett venni. Az orosz figyelmeztetésen kívül a karlovcit külpolitikainak és belpolitikainak is tekinthetjük. Ami a magyarság iránti viszonyulást illeti, politikai szempontból az illír (szerb) nemzetet Bécs nagyjából ugyanarra a szerepre szánta, mint az unitus románságot: sakkban tartani a rebellióra hajlamos nemzetet és magyar protestantizmust²²⁸ és megakadályozni a magyarság esetleges összefogását a törökkel.²²⁹ Ezen a téren a bécsi politika az erdélyi uniónak és a dél-magyarországi illírizmusnak egyforma jó hasznát vélte venni. Másrészt mint katonailag használható elem jó szolgálatot tehetnek a birodalomnak. Az ortodoxok Magyarországon tulajdonképpen a katolicizmus megmentői.²³⁰ Megállapítható, hogy az illír nemzet fogalma csodálatosképpen tisztázatlan maradt Bécsben²³¹ és komoly viták folyhattak róla, hogy az erdélyi románok illírek-e vagy nem és egy olyan nagy horderejű szaktekintély, mint Bartens-

tein, az illír deputáció elnöke a szlavóniai vlachokat románoknak tarthatta. Koller bárónak, Bartenstein utódjának is erőfeszítésére került bizonyítani, hogy a bihari románok nem szerbek. Az államtanácsosok tudós felkészültsége mögött számításba kell vennünk egy állandó, a fentiekhez hasonlóan meglepő tájékozatlanságot a nemzetiségi dolgok megkülönböztetése terén, bár nem tagadható, hogy mind Rollernek, mind Bartensteinnek elsőrangú anyagtudása és kitűnő meglátásai voltak. Az illír nemzet fogalma azonban az ő szemléletükben is homályos maradt és csak lassankint haladt a szerb nemzettel való azonosítás felé.²³²

Az illírizmus fogalma körüli homálynak az erdélyi ortodoxia megítélésében nagy szerepe volt. Ha az illírizmus egyenlő az ortodoxiával, ami a század első felében általánosnak tűnő felfogás, akkor az illír nemzet jogai az erdélyi románoknak is kijárnak, még inkább a bánági, Arad vidéki, zarándi és bihari románoknak, akik fölé a karlovici metropolitának, az illír nemzet elismert fejének a joghatósága ténylegesen kiterjedt. Ha viszont az illír nemzet a szerb nemzettel és nem az ortodox vallással egyenlő, akkor az erdélyi unitusokat is miért ne lehetne – par analogiam – külön nemzetnek és nem csupán vallásnak tekinteni és megfelelő politikai jogokkal ellátni? A részletekre nem terjeszkedve ki, csak annyit állapítunk meg, hogy a metropolita mindig igyekezett jogigényét Erdélyre is kifejezésre juttatni, de fáradozásait nem koronázta siker.²³³ Igénye elfogadásának az udvar részéről komoly nehézsége volt az a közjogi kompromisszum, amely a szatmári béke óta (1711) a magyarországi és erdélyi rendiség és az udvar között a század első felében a jó viszonyt és egymás bántatlanságát úgy ahogy biztosította. Az illír jogok erdélyi érvényesülése tehát eleve is kizárt dolog volt, mert ez a jogkiterjesztés a románság ortodox részét (melyet akkoriban fiktíve igen csekélynek minősítettek) kiemelte volna a császár által ünnepélyesen biztosított erdélyi alkotmány sorompói közül. Az unióra is halálos csapást mért

volna ez a lépés, mert az illír jogok ereje messze felülmúlta az unitusoknak tett ígéreteket. Az udvar azonban nehéz helyzetbe került, mert az ortodoxiát másként kellett kezelnie a szerbeknél és másként a románoknál, sőt másként az erdélyi románoknál, mint a magyarországiaknál. Az udvar többoldali elkötelezettsége a rendiség, az illírizmus és az unió felé nem engedte meg, hogy egységes, következetes politikát folytasson az erdélyi románság irányában, amelynek egységét az unió által megbontotta, de csak látszólag, mert a felszín alatt mindenütt a hamisítatlan ortodox valóság lüktetett. Ennek az ortodox valóságnak a nem ismerése még a helyi hatóságokat is képtelenné tette a románsággal való kellő bánásmódra. Nem csoda, ha mind az erdélyi rendeket, mind az udvari hatóságokat bizonyos aggodalommal töltötték el a tőlük ismeretlen tényezőkkel dolgozó román ortodoxia nyugtalanító megnyilatkozásai. Ezalatt az erdélyi románság mind szorosabb kapcsolatokat épített ki az illír nemzettel és megismerte privilégiumait. El sem lehet képzelni, hogy a Karlovicba járó kérvényező románok előtt ne merült volna fel annak a kívánása, hogy ők is részesedjenek a szerbek messzemenő előjogaiba.²³⁴ Feltételezhetjük, hogy az ötvenes évek erdélyi népmozgalmi mögött, legalább az ortodox papság körében ilyen politikai reménységek is megbújtak. A későbbi unitus püspök, Major Gergely ezt világosan kifejezésre is juttatta.²³⁵ A karlovici metropolita magától értetődően igyekezett a románok reménységeit táplálni, hogy hatalmát ténylegesen is kiterjeszthesse Erdélyre, amiben az udvar ismét politikai veszedelmet látott. Meg kell azonban jegyezni, hogy az ortodox román tömegek ebben a században még feltétlenül a vallás primátusa alatt éltek és igényeik természetesen erre és nem a politikai kívánságokra vonatkoztak. A vallási célok követése azonban félreismerhetetlenül politikai eredményekhez vezetett. A gyér ortodox értelmiség már tudatosan követte a politikai célokat, Eustatievici Demeter püspöki titkár állítólag román nyelvre lefordította és Râmnicben kiadta a

szerb nemzeti privilégiumokat.²³⁶ Az orosz beavatkozás és a heves népi mozgalmak azután az udvart is rádöbentették, hogy az erdélyi ortodoxia dolgában az államraison miatt is sürgősen cselekednie kell. Tegyük hozzá azt is, hogy az ötvenes évek Bécsében a felvilágosodás szelei már lengedezni kezdtek és enyhén megérintették azokat az államférfiakat is, akiknek az ortodoxia dolgában döntő véleményük volt. Bár a vallás primátusa az állam életében Mária Terézia és tanácsosai szemléletében általában még töretlen volt,²³⁷ a felvilágosodás népjóléti gondolata már teljesen úrrá lett felettük és a jobbágységben szembehelyezte őket a mereven védekező rendiséggel. Minthogy az erdélyi jobbágyság nagyobb része románokból állott, Bécs jobbágyvédelmi törekvései a románságot erősítették a rendekkel szemben. Bartenstein leküzdve az unió terjesztése iránti rokonszenvét, a ratio status kedvéért megvédi az ortodoxokat a túlzó unióellen,²³⁸ sőt a törökországi ortodoxokat különösen a vallásszabadság ígéretével érdemesnek tartja becsalogatni az országba.²³⁹

Röviden vázolva, ez volt a helyzet a Habsburg birodalomban az ortodoxia körül, amikor 1758-ban az udvari hatóságok elhatározták egy erdélyi püspök kinevezését. A minisztertanács az ügyet július 19-én kezdte tárgyalni. Gróf Bethlen Gábor kancellár, Bandi tanácsos és Uhlfeld udvari marsall minden bajokát a karlovici metropolita mesterkedésében látták. Bartenstein egy külön erdélyi román metropolita kinevezését ajánlotta, versenytársul a karlovicinak, a divide et impera elve alapján. Kaunitz herceg a felvilágosodás, a józan ész és az államraison nevében szembenéz a tényekkel és szakít az unió fiktív szemléletével. Az ortodoxok sokan vannak és ha nem alkalmaznak velük kapcsolatban toleranciát, újabb zavargások keletkezhetnek és könnyen tömegesen kivándorolhatnak. A karlovici érseket teljesen ki kell zárni az ügyből és egy a királytól kinevezett és fizetését a kincstárból húzó, tehát lekötelezett exemptus püspököt kell kinevezni. Ilyen módon az unió érdekei

is megvédhetek. Az uralkodónő nehezen tudott dönteni az ügyben és végül újra Kaunitz véleményét kérte ki, aki fenntartotta régebbi nézetét. Az uniót nem félti az exemptus püspöktől, mert azt úgy kell irányítani, hogy egész nyáját intézményesen vigye át a katolikus egyház aklába.²⁴⁰ Végre október 13-án Mária Terézia elhatározta magát az exemptus püspök kinevezésére, akinek személye Bartenstein és Kaunitz ajánlatára Novakovics Dénes budai szerb püspök lett volna. A döntést egyelőre titokban tartották, nehogy Nenadovics metropolita, aki éppen Bécsben tartózkodott, ellenlépéseket tehessen. Mindhiába, a metropolita megtudta a titkot és újra követelte fennhatóságának elismerését Erdély felett.²⁴¹

Az exemptus püspök kinevezésének pusztán elhatározása még nem volt alkalmas az erdélyi felbolygatott viszonyok lecsendesítésére. Az udvar úgy óhajtott segíteni a dolgon, hogy 1759. július 13-án egy türelmi rendeletet adott ki,²⁴² amelyben ortodox püspököt helyez kilátásba és azok számára, akik a kihirdetés időpontjáig elszakadtak az uniótól, türelmet hirdet, de olyan feltételek mellett, amelyek nem voltak valami kedvezők az ortodoxokra nézve, mert például minden azelőtt unitus kézen levő templomot vissza kellett volna adni. A rendeletet a nép félreértette és azt hitte, hogy a jövőben is szabadon diszponálhat.²⁴³ Ezt a félreértést egy második kihirdetés²⁴⁴ sem tudta eloszlatni s így az edictum nemhogy lecsendesítette volna, sőt ellenkezőleg, még jobban felkavarta a kedélyeket, a templomfoglalások és erőszakoskodások az unitusokkal szemben napról-napra megismétlődtek.²⁴⁵ Az ortodoxok megörülve az eljövendő püspök hírének, komoly előkészületeket tettek méltó fogadására és gyűléseket kezdtek tartani, a guberniumnak pedig főtt a feje, hogy mit cselekedjék a zavargókkal szemben karhatalom nélkül.²⁴⁶ Nem csoda, mert ebben az évben minden eddigi izgatónál veszedelmesebb ember állt az elégületlen ortodoxok élére.

Egy Stan Popovici nevű, de a szerzetességben *Sophronius*

nevet viselő hunyadmegyei születésű kalugyer, aki állítólag Havasalján hosszabb időt töltött és 1759-ben Karlovicban járt, az esztendő végén megyéjében, majd alsófehérben is izgatni kezdett az unió ellen, úgyhogy Hunyad megye tisztjei elfogatták, de a nép erőszakkal kiszabadította. A kalugyer ekkor Zaránd megyébe vonult és fokozta az izgalmat, melyet Mária Terézia türelmi rendelete sem volt képes enyhíteni, de 1760. március 21-i Balázsfalván román nyelven kinyomtatott proklamációja sem,²⁴⁷ amelyben 158 községet felszólított a templom visszaadására az unitusok számára. Ezalatt Sophronius visszatérítette a Móc föld lakosait az ortodox hitre. A nép szentként tisztelte és vakon követte parancsait. A mozgalom nyílt lázadás színét kezdte magára öltetni. Ugyanebben az időben hasonló tevékenységet folytatott a *szádi Popa Ioan*, akit Aron püspök egy vásáron nyilvánosan megnyírt annak jeléül, hogy elveszi papi jellegét s ettől kezdve Popa Tunsu (nyírott pap) néven emlegették. Sikeres izgató tevékenysége után ennek is az elfogatás és Bécsbe szállítás lett a sorsa. Ismert nevet szerzett magának a *szelistyei Popa Ioan is*.

A gubernium 1760 közepén erélyes fellépésre szánta el magát és főként Sophronius igyekezett volna kézre keríteni. Néhány huszár el is fogta, de a tömeg ez alkalommal is kiszabadította és az eddiginél is elszántabban védelmezte. Minthogy katonaság nem volt az országban, Sophronius mind merészebb lett, valóságos kiskirályként viselkedett, különösen a Móc földön. Levelezésbe és tárgyalásba bocsátkozott a hatóságokkal, foglyok kiszabadítását követelte és érte el, gyűléseket tartott, de a tömeget nem igyekezett különösebb kilengésekre ingerelni. Magát a karlovici szent szinódus vikáriusának nevezte.²⁴⁸ Zalatnán augusztus 10–11-én nagyobb szabású gyűlést tartott, amely az uralkodónőhöz intézett egy aránylag mérsékelt, tisztán csak vallási kéréseket tartalmazó iratot, csak a végén van egy kis fenyegetés benne arra az esetre, ha a kéréseket nem hajtánák végre, mert akkor a népek békéje Erdélyben meg fog

zavarodni. Hasonlóképpen írnak a guberniumnak is, de jóval merészebben, nem felejtve el azonban kihangsúlyozni a király iránti hűségüket.²⁴⁹ Ha nem bocsátják szabadon a Szebenben fogva tartott ortodox papokat, „nem lesz béke az országban”. A levegő kezdett áttüzesedni, a forradalom forró levegője áradt el az országban és a gubernátor augusztus 19-én ezt írta Bécsbe az erdélyi kancellárnak: „megtörténhetik, amint ennek előtte evidenter megírtuk, hogy ezen haza csaknem egy szempillanásba tűzbe borul és hamuvá leszen”.²⁵⁰

A lázadás futótűzként terjedt, az unió műve nagy hirtelenséggel összeomlott és megsemmisülni látszott.²⁵¹ Aron püspök Balázsfalván nem érezhette magát biztonságban és hosszabb időre Szebenbe volt kénytelen menekülni. A következő 1761. évben a helyzet csak súlyosbodott. Februárban Sophronius 5 napos zsinatot tartott Gyulafehérvárott, amelyen főként a püspökség betöltéséről a karlovici metropolita fősege alatt és a foglyok kiszabadításáról tárgyaltak és még más, csupa vallásos tárgyról. Érdekes, hogy a lázadásnak látszólag tisztán vallásos jellege van, alig fedezhető fel benne társadalmi vagy gazdasági vonatkozás.²⁵² A kapcsolatot Karloviccal fenntartották és úgy látszik, irányítást is kaphattak onnan.²⁵³ Sophronius tavasszal bejárta Fogaras vidékét és a Szászföld egy részét is. Kemény László báró gubernátor azt írhatta a kancellárnak: „Már szégyelljük, hogy ilyen rossz ember predminál az egész guberniumon és Hazán, néki egyedül minden impune szabad, a király szolgálatának nagy impedimentumával, s Haza romlásával... különben mindnyájan azt bizonyosan hisszük, hogy ez a religionis titulus alatt ki ütött szikra nagyobb tüzzé válik”.²⁵⁴

Végül a minisztertanács elhatározta ennek az elfajult kérdésnek megoldását. Március 12-én, az új erdélyi hadseregparancsnokot, Buccow Miklós Adolf bárót egy bizottság elnöklétével bízta meg, melynek rendeltetése volt kivizsgálni a helyzetet. Buccow karhatalmat és tüntetőleg felvonultatott ágyúkat is vitt magával és már április 5-én megérkezett Szebenbe.

Két nap múlva 40 tagból álló román küldöttség jelent meg előtte egy lojális hangú, de a vallási követelések mellett következetesen kitartó kérvénnyel,²⁵⁵ amelyből ismételt kiderült, hogy a lázongók tényleg csak vallási célokért küzdöttek. Buccow nyomtatott körlevelet intézett román és német nyelven az erdélyi román néphez²⁵⁶ és húsvétra gyűlésre hívta képviselőit. Az összegyűlt nagy tömegekkel nem bocsátkozott tárgyalásba, de a magához rendelt, kissé megilletődött és békésnek mutatkozó Sophroniust látszólag le tudta szerelni, kivált hogy közben Novakovics Dénes, az új püspök is megérkezett és meleg hangon szólt a néphez. A szelíd beszéd módszerét azután a kemény cselekvésé követte és Buccow generális hamarosan „pacifikálta” a románságot.²⁵⁷

A Buccow vezette bizottságnak nem volt sem magyar tagja, sem a gubernium nem volt benne képviselve, annál inkább a kincstartóság német tisztviselői. Fő feladata az ortodox-unitus széttagolás volt, annak a megállapítása, hogy ki vallja magát az egyik, vagy a másik felekezethez tartozónak és hogy a templom melyik felekezethez jusson. Egyszerre két összeírást is végeztetett, egyet a politikai hatóságok, egyet pedig az unitus papok segítségével, hogy egyikkel a másikat kiegészítse és ellenőrizze. Az összeírás elvégzése után többé senkinek sincs joga elhagyni az uniót, aki megtenné, szigorú büntetésben részesül. Az összeírás elvégzése után többé senkinek sincs joga elhagyni az uniót, aki megtenné, szigorú büntetésben részesül. Az összeírás világosan mutatta az unió katasztrófáját,²⁵⁸ 126.652 ortodox családdal szemben csak 25.164 unitus családot állapított meg; ez összesen 151.816 román családot, illetve 759.080 román lelket jelentett, amelyből csak 125.820 unitus.²⁵⁹

A Buccowhoz fűzött ortodox reménységek hamar szertefoszlottak. A széttagolás erélyes, sőt néhol véres végrehajtása ráébresztette őket, hogy tulajdonképpen az unió végső töredékeinek megmentését hajtotta végre az osztrák politika. Hama-

rosan megkötötték a 7 éves háborút lezáró hubertsburgi békét és Erdélyben megint lett katona és nyugalom. Az új püspök, aki nem Karlovictól függött, hanem anyagilag a kincstártól, nem sok hasznukra volt, legfeljebb a papszentelés feladatát végezte el. Székhelyéül Brassó külvárosát, Bolgárszeget jelölték ki számára, ahol Buccow tábornok személyesen iktatta be hivatalába. A püspökség visszaállítása iránti hálából Novakovic az ortodox hívők körében gyűjtést rendezett a háború folytatásához szükséges költségekre, ami 100.000 forintot eredményezett. Az új püspök folytatta vizitációs körútjait, de a románság becsülését nem tudta megszerezni ez a tiszteletreméltó, törődött aggastyán, aki nem egyszer durva gúny tárgyává lett és többször kérvényben könyörgött Mária Teréziánál tiszte alól való felmentéséért. Az ortodox egyház szervezésének alapjait a királynő az 1762. november 6-i nyílt levélben rakta le,²⁶⁰ olyan feltételek mellett, amelyek arra vallanak, hogy az új püspökséget inkább az unió további romlásának megakadályozására, mit az ortodoxia „vigasztalására” létesítette újra. Így például ki kellett szolgáltatnia egyházát az uniós térítési buzgalom számára.²⁶¹ Egyetlen komolyabb kedvezménye az ortodox papság fölmentése volt a fejadó alól. Az új rend mindezenetre elszigetelte az erdélyi ortodoxokat Karlovictól és 1762-től kezdve az orosz befolyás is úgyszólván teljesen megszűnt.²⁶² Hátra volt még az elszigetelés a román fejedelemség ortodoxiájától, ami a határőrezredek megszervezésével szintén megtörtént. Novakovicot megalázó helyzetéből 1767. december 8-án halála szabadította meg.²⁶³

Az ortodox villongások lecsendesítése mellett Buccow megbízatása két román határőrezred megszervezésére is szólt. Dél-Erdélyben, éppen az ortodox viharzónában, az I. román határőrezred felállítása minden különösebb nehézség nélkül sikerült is.²⁶⁴ Nem úgy a Beszterce városától szinte erőszakkal kicsikart Radna-völgyben, ahol az ortodox jobbágyok már ösrégen bizonygatták szabad voltukat a szász magisztrátussal

szemben, minden siker nélkül. Az ötvenes években valóságos lázongásra került sor,²⁶⁵ míg végül Buccow rákényszerítette Besztercét, hogy a megszervezendő II. román határőrezred javára lemondjon 21 Radna-völgyi és 2 Sajó-völgyi falujáról (1762–63).²⁶⁶ Ez a 23 falu lett a magja a naszódi határőrezrednek²⁶⁷ és a kezdete a vidék unióra térítésének, amiben Major Gergelynek komoly szerepe volt, Halmágyi szerint „az oláh militia felállításának kezdetekor Buccownak keze-lába volt”.²⁶⁸ „Sok ígéretet tettek – írja ugyancsak Halmágyi –, hogy aki katonává lesz, adót, dézsmát nem ad, jobbágyságból szabadul, nemes ember lesz etc, melyen a parasztság kapván sok számmal és sok faluban reá vette magát és mivel nem unitust nem acceptálta, ezért a schismát néhány ezeren odahagyták”.²⁶⁹ A nép a jobbágyságtól akart szabadulni, ezért vette fel a fegyvert és az uniót. Csakhamar azonban megcsalatra érezte magát reményeiben és fellázadt a szervezők ellen. Hiába, mert Buccow bitófával és vesszővel más belátásra kényszerítette. A határőrezredek felállítása elérte célját: kiterjesztette az uniót, szellemi korlátot állított a fejedelemségekbeli és az erdélyi románság közé, emelte a határok és ezzel az állam biztonságát, olcsó katonaságot szerzett a királynak, végül társadalmilag és műveltségileg felemelőleg hatott a román népeiségre.

A visszaállított erdélyi ortodox püspökség csak árnyékpüspökség lett, jelentősége mégis korszakalkotó az erdélyi román nép történelmében. Általa nyert törvényes alakot az ortodoxia az addig egyetemes román egyháznak tekintett unitus egyház mellett. A létrejövéséért folytatott mozgalmak a szervezetlen, közösségi kerettel nem rendelkező dél-erdélyi román népet összefogták, összeforrasztották és együttes fellépésre képesítették. A Sophronius-féle vallásos népmozgalom minden előbbi megmozdulásnál mélyebb belepillantást enged az erdélyi román nép lelki felépítettségébe és megmutatja közösségi fejlettségének fokát, mely ekkor még nem lépi túl a vallási közösség stádiumát. Az erdélyi román nép nemzeté válásában is jelen-

tós lépések történtek a tárgyalt két évtizedben: most már az ortodox románság nemcsak mint belpolitikai, hanem mint külpolitikai tényező is megmutatkozik az orosz kapcsolatokon keresztül.

Az ortodox egyház helyreállítása nemzeti szempontból megpecsételte az erdélyi románság kettéválását. Eddig az unió is, az ortodoxia is remélhette az egység helyreállítását a maga keretei közt. Erről ezután már alig eshet szó, sőt a két felekezet gyűlöletének heve felülmúlja a nemzetiségi és osztálykülönbségből származó ellentétet is, különösen a pópák közt. Egy kortárs írja: „Készen volnának most is a kétféle pópák egymást ölni, vágni, ha a királyi gubernium által a felséges királynétól tett rendelésekkel nem zaboláztatnának”.²⁷⁰ A forradalmár kalugyert Buccow könnyedén leszerelte, reverzálist is vett tőle, hogy tartózkodni fog a további mozgolódástól,²⁷¹ amit az nem tarthatott meg, s a hatóságok elől kénytelen volt elődeinek példáját követve Havasaljára menekülni. Ott is halt meg később a argesi kolostorban, még sokáig rémítve leveleivel és küldöttjeivel az erdélyi kormányzatot.²⁷² Ezekben a levelekben, amelyeket a kortársak „litterae sophroianae” vagy „tidle viclene” néven emlegettek, egészen határozottan megjelenik a társadalmi izgatás a jobbágyság intézménye ellen. „Ne mondjátok – írja 1762-ben egy levél –, hogy nem fogjuk tudni legyőzni a pogányokat (értsd: a nem ortodox vallásúakat), mert hatalmasabbak az országban: mert ők nem hatalmasabbak. Isten a hatalmasabb. Ezért most legyetek egyek és készüljete fel a háborúra, hogy kikergessük az uniót és a jobbágyságot az országból. Hanem vegyetek magatoknak puskákat és pisztolyokat, mert el fog jönni az idő, amikor egy kétökrös ekét adnátok egy kicsinyke pisztolyért, de nem fogtok találni. És ne gondoljátok, hogy ez tréfa vagy mese, hanem siessetek, mert nem tudjátok az órát, amikor a parancs is megérkezik”.²⁷³ Ezeket a leveleket nagyrészt nem maga Sophronius, hanem az erdélyi ortodox papok írták és küldözgették a magyar földesu-

raknak is,²⁷⁴ jelezve az új korszakot, amelyben a román köznép kérdése vallási mellett mindinkább társadalmi kérdéssé válik, átmenetet képezve a Horia-lázadás felé.

Sophronius-hoz hasonló vallásos izgató többé nem termett Erdély földjén, a következő nagy népmozgalom már főként társadalmi természetű lesz. A vallásilag véglegesen kettészakadt román népet, mint politikai alanyt, azonban nem a számosabb ortodoxia, hanem a műveltebb unió fejleszti tovább.

IX.

A balázsfalvi művelődési központ kialakulása

Aron Péter Pál püspök a Klein-féle közjogi küzdelmek után a románság művelődés által való felemelését tűzte ki céljául. A teológus elleni harc Bécsben csak rövid közjáték volt és bár alkalomadtán bátran szót emelt az unitus papság jogainak érdekében, általában egész egyéniségének megfelelően törvényes szellemben működött és barátságos viszonyban élt az államhatalommal és közelebbről a guberniummal. Erre az ortodoxok elleni támadásban és védelemben természetesen nagyon rá is szorult. Politikai felfogásában az unitus privilégiumok féltő gondozása és az 1744. VI-VII. tc. érvényesítése vezette és szívesen hangsúlyozta az unitusok egyenrangúságát a katolikusokkal, követelve, hogy az elbánás is legyen egyenlő velük szemben.²⁷⁵ Nemcsak a kényszerűség készítette a politikai harc felfüggesztésére, hanem egyénisége is inkább a csendes, kitartó építőtevékenységre ösztönözte. Ez a szigorú aszkéta,²⁷⁶ aki püspökké történt kinevezésekor tett eleget Rómában tett fogadalmának, belépve a bazilita rendbe, nemcsak maga vállalt önmegtartóztató, testet sanyargató, a világiakat megvető életet (naponta egyszer evett, akkor is zsírtalan főzeléket, úgyszólván kövér emberből csonttá és bőrré soványodott, derekán élete végéig vasláncot viselt), hanem Balázsfalvát is ezen élet-

mód mintaképévé akarta tenni. Eredetileg a bazilita kolostor lett volna a hely, ahol elképzelését valóra válthatta volna, de ebben 1747-től kezdve elég szabados élet folyt és amint a vikárius nem tudta elérni a teljes szerzetesi fegyelem betartását, úgy ez a püspöknek sem adatott meg. A tanultságukra büszke, nála alig fiatalabb szerzeteseket megpróbálta szigorúbb életmódra szorítani, az eredmény azonban évekig tartó viszály lett, melynek hullámai Bécsig felhatoltak és végül mindkét félre egyenlő súllyal zúdultak vissza. Innen támadt a püspöknek az a gondolata, hogy Balázsfalván egy másik, a maga kedve szerinti kolostort alapít.

Már a fogarasi püspökség pápai alapítólevele 1721-ben kötelességévé tette Pataki püspöknek, hogy maga mellett bazilita szerzeteseket tartson, akik a kanonokokat és a káptalant helyettesítsék.²⁷⁷ Főként anyagi nehézségek miatt erre Pataki idejében nem kerülhetett sor, ellenben Klein mindjárt püspöksége elején III. Károly támogatását kérte egy bazilita kolostor felállítására.²⁷⁸ Miután Dobra Péter fiscalis director ötletére Klein megszerezte a balázsfalvi dominiumot az unitus püspökség számára, a megvalósítás órája közelinek látszott és az 1738-i balázsfalvi zsinat állást is foglalt mellette.²⁷⁹ A püspöki rezidencia, bazilita kolostori iskolák, szeminárium és templom építésére 61.000 forintos költséggel (amelyhez az unitus klérus 25.000 forint hozzájárulást ígért meg, de csak vonakodva és csak részben adott meg²⁸⁰) a kincstár terhére 1741-ben indult meg és az épület az északi szárny kivételével 1747-ben el is készült.²⁸¹ A Szent Háromságról elnevezett kolostor első lakói egy Moschonas Leontius nevű görög szerzetes és az általunk már jól ismert Major, Kalyáni, Kotore és Rednik voltak. A négy fiatal bazilita segítségével Aron ezután végrehajthatta saját programjának iskolalapításra vonatkozó pontját.²⁸²

Román iskolák nyitásának gondolatával az unió eleitől kezdve foglalkozott s a mozgalom sikere előfeltételül Kollonich is a románság művelődési színvonalának emelését tekin-

tette, ami csak az iskolák munkáján keresztül képzelhető. A II. Diploma Leopoldinum ezért kilátásba helyezett Fogarason, Hátszegen és Gyulafehérvárott egy-egy román iskolát, de ezek megszervezésére nem került sor, bár többször újra fölmerült a gondolat, mint 1705-ben Gyulafehérvárott,²⁸³ az unitus zsinatokon,²⁸⁴ sőt 1738-ban az országgyűlésen is.²⁸⁵ Balogh teológus 1746-ban az unió megerősítése céljából sürgette egy unitus papnevelő intézet felállítását.²⁸⁶ Arról azonban sohasem volt szó, hogy kinek a költségén és mindenesetre ez a körülmény az oka, hogy miután a románság nem volt képes önmaga erejéből ilyen művelődési intézményeket létrehozni, csak akkor létesültek román unitus iskolák, amikor az állam a maga kötelességének kezdte érezni alattvalóinak iskolák által való kiművelését. A Visarion bejövételét követő válság fő okát a kormányzat a nép műveletlenségében látta, előtérbe került tehát az eddig csak elméletileg hangoztatott népművelési terv gyakorlati alkalmazása. Mária Terézia 1747. július 18-i leirata az ifjúság lelki és szellemi nevelését iskolák által a legszükségesebb és a legüdvösebb dolognak nevezi, ezért a falusi iskolák mellett egy vagy két szeminárium felállítását sürgeti. Az anyagiakat az adóból gondolta előteremteni, amelyet a pópák részben természetben, részben pénzben szoktak fizetni a püspökségnek (charitativum subsidium).²⁸⁷ Ezt a pénzforrást, mely azonban alig csörgedezett, szeretne volna az uralkodónó valamilyen iskolalappá szervezni, sajnos erre egyelőre nem kerülhetett sor. A balázsfalvi uradalom adományozása nemcsak lehetővé, hanem egyenesen kötelességévé tette a domínium jövedelmének felét élvező Szentháromság kolostornak, hogy 11 bazilita szerzetest, 20 balázsfalvi és 3 római alumnust tartson el. A baziliták igazgatják a pontosan meghatározott birtokrészt és kötelességük a rájuk bízott alumnusok előtt jó példával és erkölccsel járni, irodalomra és a hazában szükséges nyelvekre tanítani és őket az unió terjesztésére alkalmas egyénekké nevelni.²⁸⁸ Ezzel tulajdonképpen a szeminárium dolga meg-

nyugtató megoldás felé közeledett. A szerzetesek 1747-ben már beköltözhettek a szép egyenletes, terjedelmes épületbe, de ekkor ennek éppen az iskolának szánt szárnya még nem készült el. A következő évek mozgalmas eseményei és az új püspök hosszas bécsi távolléte miatt csak 1754-ben kerülhetett sor az alapítódiploma rendelkezésének végrehajtására. A kolostori birtokrész jövedelmét eddig az időpontig az építkezés költségeire fordították.²⁸⁹

Aron püspök tökéletesen tisztában volt az iskolák fontosságával az egyház életében. Mint kolozsvári és római növendék mintákat láthatott saját iskolái számára és ezek az akkortájt már meglehetősen idejétmúlt jezsuita iskolatípusok voltak. Nincsen jele, hogy a két és fél esztendeig Bécsben tartózkodó Aron valamilyes érintkezésbe került volna az akkor ott már lassankint diadalra jutó felvilágosult szellemmel, mely az iskolát állami művelődési feladatnak tekinti. Az iskola még nála is „a vallásgyakorlat lényeges része”, célja elsősorban a lelki javak biztosítása és csak mellékesen a világi műveltség megadása.²⁹⁰ Aron iskolaalapítása is elsősorban vallási és nem nemzetiségi célok szolgálatára létesült, a kettő egyébként, mint azt Kotore nemzetszemléletével kapcsolatban láthattuk, szoros összefüggésben van: a nemzetisége a valláson keresztül lehet a legjobban szolgálni. Az iskolák megnyitását Aron oly sürgős feladatnak tartotta, hogy Bécsből Balázsfalvára érkezése után az első hetekben, még beiktatása (1754. november 12.) előtt egy hónappal, körlevélben adta tudtára a klérusnak és a világi hívőknek az iskolák kapuinak megnyitását. Meleg vallásos érzés buzog elő soraiból, de a nemzetiség hangja nem tör elő belőle, bár a császármókegye iránti hálaadás kifejezése sem marad el.²⁹¹ A tanári szolgálatot végző szerzetesek számára írt utasítása szerint a császári alapítók kívánságának és parancsának, valamint a „nemzet várakozásának és az egyház szükségének” óhajtott eleget tenni a megnyitás tényével.²⁹² A ta-

nulmányok célját az 1760. november 28-i Regula generalis a lelki üdvösség szolgálatában állónak tünteti fel.²⁹³

Nemcsak egy, hanem három iskola nyílt meg 1754 őszén Balázsfalván. Az első egy tulajdonképpen már 1738 óta működő egyosztályos elemi iskola volt, amelyben román nyelven írni, olvasni, énekelni és más szükséges dolgokra tanították teljesen ingyen a bármilyen korú tanulókat. Vezetője az olténiai származású világi Constandin Dimitrievici,²⁹⁴ Cantemir Hroniculja balázsfalvi példányának másolója.²⁹⁵ A második iskola alsó fokú középiskola volt, nyelvek iskolájának, vagy latin iskolának nevezték, ebben az 1738-i alapítólevél szellemében a latin és magyar nyelv elemeit tanították. Ebből fejlődött ki a balázsfalvi gimnázium. Eleinte csak a grammatika alsó osztályai nyíltak meg Major Gergely vezetése alatt, 1757-ben már a syntaxisig fejlesztették.²⁹⁶ Aron püspök az alapító szándékát úgy értelmezte, hogy az iskola fokozatosan akadémiai színvonalat érjen el.²⁹⁷ Fokozatosan kiépült a poesis és rhetorica osztály is.²⁹⁸ A filozófia tanítását 1772-ben vezették be, a bécsi Pazmaneumból visszatérő Pap István a logikát és a metafizikát, Klein Sámuel a matezist és az etikát adta elő.²⁹⁹ A harmadik balázsfalvi iskola két osztályból állott, amolyan primitív papképzőféle volt. Kalyáni Szilveszter a vallás elemeit, a szentségeket és az egyház parancsolatait tanította, Rednik Athanáz a dogmatikát, az egyháztörténelmet és a „szent unió” igazságát. A három iskola nem működött teljesen függetlenül egymástól, a latin iskola hallgatói például a másik kettőt is látogatták.³⁰⁰

Valószínű, hogy Aron szerzetesei már hosszabb ideje munkálkodtak az iskolák megszervezésén, különben nem lehetne megérteni azt a gyorsaságot (1754. október 12-18.), amellyel az iskolák felállítása a püspök hazaérkezését követte. Ugyanazon év decemberében az elemi iskolában 79, a latin iskolában 74, a papképzőben 25, tehát Balázsfalván összesen 178 tanuló részesült oktatásban,³⁰¹ de ez a szám hamarosan a 300-at is meg-

haladta.³⁰² A tanulók minden bizonnyal egész Erdély területéről gyűltek össze.³⁰³ Aron atyai jó szíve 300 szegény diáknak juttatott ingyen kenyeret és ez a szép szokás később is megmaradt, nagy mértékben hozzájárulva az iskola növendéklétszámának növekedéséhez.³⁰⁴ 1757-ben új tanárral gazdagodott a latin iskola *Neagoe Manasses* (a szerzetességben Meletius) személyében, aki Kolozsvárott³⁰⁵ és Nagyszombatban végezte tanulmányait, de fiatalon 1760-ban elhunyt.³⁰⁶ Egy másik fiatal tanár a székelyudvarhelyi *László Ferenc* (a szerzetességben Philotheus), aki 1753-tól kezdve egyedül folytatja a Majórék óta megszakadt római alumnusok sorsát³⁰⁷ és 1760-ban a gimnázium négy osztályában is tanít,³⁰⁸ később püspöki vikárius is lesz belőle. Az elemi iskola tanítója egy ideig a teljesen vak *Neagoe László* volt, aki kívülről tudta az Újszövetséget és a zsoltárokat. A hatvanas évekig nem volt utánpótlás és a szerzetesek közt, az előírt létszám (11) sohasem volt teljes, ezért a latin iskola alsó osztályaiban világi tanerőket kellett alkalmazni, többet közt egy *Vulkan* nevűt, aki korán meghalt, *Boariut, Ludasi Miklóst*³⁰⁹ és *Neagoe (Nyágai) Jánost*.³¹⁰

A Szentháromság-kolostor iskolái nagy fejlődést jelentettek a román művelődés történetében, az érdem a császári alapítványé és az unióé éppen úgy, mint Aron püspöké és a román-ságé. Az iskolák még nem feleltek meg teljesen a papnevelés követelményeinek. Az egyház és a nép fejlődésének a műveletlen papok nem lehettek előmozdítói; vak nem vezethet világtalant. Akkora volt a papok tudatlansága, hogy bizonyos ceremóniákon kívül alig tudtak egyebet, mint olvasni. Prédikálni nem szoktak, csak felolvasni, mégpedig azzal az ürüggyel, hogy nem akarnak eretnokségbe esni.³¹¹ Az 1742-i zsinat kénytelen volt elrendelni, hogy minden papnak már egy katekizmusa legyen. Ha papjaik nem tudnának keresztelni, liturgiát mondani, az esperesek tanítsák meg őket. Tekintélyük megóvása céljából lássák el magukat papi ruhával és ha már posztóra nem telik nekik, legalább silány kelméből csináltassanak maguknak.³¹²

Aron érdeme volt, hogy a felszentelés és az előmenetel feltételül egy vizsgálat kiállítását írta elő, sajnos meglehetősen eredménytelenül.³¹³ Ő már 4-5 fontosabb egyházi könyv birtoklását kívánja meg papjaitól. A Szentháromság-kolostori szeminárium nem volt kifejezetten papnevelde, azonfelül az intézmény túlságosan azoknak az Aronnal szembenálló bazilitáknak a kezében volt, akik csak nemrégiben harcolták ki maguknak a kolostori javak kormányzását. Ez az ellentét bizonyosan nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy Aron mindjárt püspöksége legelején gondolkodni kezdett egy kizárólag a papnevelés szolgálatában álló szeminárium megalapításán, amelyet a tridenti zsinat határozmányai egyébként is kötelezőleg írtak elő minden egyházmegye számára.³¹⁴ Fáradozásait 1758-ban sok nehézség után siker koronázta, 1760-ban készen állt az egyemeletes épület és eleinte 12, majd 24 alumnus talált benne elhelyezést. Az anyagiak a papok megadóztatásából, de főként Aron áldozatkészségéből kerültek elő, fenntartására az általa 32.000 forinton megvásárolt kutfalvai uradalom jövedelme szolgált.³¹⁵ Aron most már szigorú szerzetesi szellemének is talált megfelelő kibontakozási területet. Segítségére leginkább a szintén szigorú felfogású Rednik Atanáz volt, az „angyali üdvözletről” elnevezett új kolostor (Mănăstirea Bunei Vestiri) prefektusa, akinek az uniót túlzásig menő dicséretekkel elhalmozó prédikációi a tanuló ifjúságban csömört keltettek.³¹⁶ A püspök és Rednik a fiatal, zsenge alumnusokat a legszigorúbb szerzetesi életmódra fogták és ezzel kinek az egészségét ásták alá, kinek pedig a kedvét vették el a szerzetesi élettől. A három római alumnus költségét Aron azzal az indokkal, hogy belőle 24 alumnust tudna eltartani Balázsfalván, saját szeminárium javára szeretne volna fordítani, s el is érte, hogy a De propaganda fide kongregáció egy alumnus költségét (324 forint) elengedte, ennek eltartását pedig a maga költségén továbbra is vállalta.³¹⁷ Aron halála után a Szentháromság-kolostor bazilitái szabad folyást engedhettek ellenszenvüknek és

megtámadták az Annunciata-kolostor vagyonát, azonban az új püspök Rednik megvédte és Mária Teréziával is elfogadtatta Aron testamentumát.³¹⁸ Később a szeminárium (1777) és a kolostor (1781) különállása megszűnt, mindkettő beleolvadt a Szentháromságról nevezett szemináriumba és kolostorba.³¹⁹

Balázsfalva a maga iskoláival így lett az erdélyi románság szellemi központjává és a nemzetiségi kiforrás legfontosabb fészke. Az erdélyi katolikus iskolák ezalatt továbbra is folytatták üdvös munkájukat a román ifjúság kiművelésében, bár Balázsfalva sok tanulót elvont tőlük. Magasabb iskolai képesítésben részesültek román ifjak Kolozsvárott, Pesten, Nagyszombatban, valamint Bécsben, Rómában és másutt.³²⁰ A római helyek sok esztendeig betöltetlenek maradtak, amit szerzetesei felhasználtak Aron ellen, de némileg mentségére szolgált az ortodoxiával vívott küzdelem zűrzavarai mellett az a körülmény is, hogy főiskolai tanulmányokra alkalmas egyének egyelőre még nem kerültek ki iskoláiból.³²¹ A nagyszombati Fundatio Ianianát sem aknázták ki az erdélyi románok kellőképpen, érdektelenségüknek az lett a következménye, hogy a görög rítusúaknak fenntartott helyeket is latin rítusú papjelöltek foglalták el.³²²

A kormányzás tényezői a balázsfalvi iskolaalapítási törekvéseket nemcsak sohasem gátolták, ellenkezőleg a legmeszebbmenő támogatásban részesítették, szükségéiktől gondoskodtak,³²³ a folyton megbomló rendet igyekeztek helyreállítani, a tanítás színvonalát emelni,³²⁴ a rossz gazdálkodást megjavítani,³²⁵ az alumnusok helyeit nem kihasználatlanul hagyni³²⁶ stb. Támogatásuk és jóakaratauk az uniónak szólt,³²⁷ de javát kétségtelenül a románság élvezte.

Az iskolákon kívül Aronnak nagy gondja volt a kultúra-teremtés egy másik döntő tényezőjére: *a nyomdára*. I. Rákóczi György erdélyi kálvinista fejedelem a XVII. század első felében alapított egy román nyomdát Gyulafehérvárott, amely 1657 környékén az Erdélyt végigszáguló történelmi viharok köze-

ette eltűnt, hogy később Szászsebesen, majd újra Gyulafehérvárott tűnjék fel. Ez a nyomda az unió szolgálatába került, de működésének 1702 után nincs nyoma. Használhatatlanná válva Athanasius püspök Patakira, ez Kleinre hagyományozta, Balázsfalva megszerzése után 1738-ban ide került.³²⁸ Klein már azelőtt felismerte a nyomda nagy jelentőségét,³²⁹ de anyagi nehézségek miatt nem tudta talpra állítani.³³⁰

Visarion után a kormány kezébe veszi a román nyomda ügyét, szigorúan megtiltja a „schismatikus” könyvek behozataltát külföldről és felveti egy unitus nyomda felállításának gondolatát a hiányzó könyvek pótlására. A Balázsfalvára került nyomdaroncsra fordul a figyelem.³³¹ Ugyanazzal a jelenséggel állunk szemben, mint az iskolák kérdésében: az unió érdekében a kormányzat kezdeményező és ösztönző lépéseket tesz a román művelődés fejlesztésére, ezáltal a nyomdakérdés feszegetésével.³³² Aron püspök Klein Ince hagyománya és a királynői óhaj alapján járt el, amikor hozzáfogott az ócska, kopott, majdnem teljesen tönkrement nyomdaberendezés helyreállításához.³³³ A betűk öntéséhez Kolozsvárról a jezsuiták akadémiai nyomdájából szerez két és fél mázsa anyagot és 1755 májusában már jó karban van a nyomda.³³⁴ Vezetését a kolostor gondnokára (trapezar) bízta, aki eleinte Kotore volt.³³⁵ Úgy látszik, a még helyrehozatlan nyomda már 1747-ben is működött valamennyire,³³⁶ legelső komoly terméke azonban a *Floarea adevărului* (Az igazság virága) című kiadvány volt 1750-ben, amelyet egy egész sor más egyházi könyv követett,³³⁷ világi tárgyú egyetlenegy sem, kivéve néhány császári pátenst, amelyeket román nyelven ebben az időben Balázsfalván nyomtatott a kormány.³³⁸ Aron a nyomdát elég jól felszerelte,³³⁹ úgyhogy utódai jó hasznát vehették³⁴⁰ és mind több könyvet nyomtathattak rajta, bár a szükségletnek így sem tehettek eleget és a könyvcsempészet továbbra is virágzott.³⁴¹ Moré István teológus 1767-ben már kopófélben találja a részint Kolozsvárról származó részint Balázsfalván öntött betűkészletet,

kissé kezdetlegesnek, de rendeltetésének még megfelelőnek tartja.³⁴² A teológus javaslatára Mária Terézia 1768. június 6-án újra eltiltotta a könyvbehozatalt a fejedelemségekből, ami a csempészet fennállására vall, a könyvek vallási cenzúráját a püspökre és a teológusra, a politikait pedig a guberniumra bízta.³⁴³

Irodalmi életről Balázsfalván Aron idejében, sőt még jóval utána is alig lehet beszélni. A *Floarea adevărului*, amelyet Aron bécsi időzése alatt latinra is lefordított (1753) és kiadott, de ismeretlen okból lefoglalták,³⁴⁴ korjelző jelentőségű, mert ez az első erdélyi román tollból fakadt és nyomtatásban megjelent unitus szellemű könyv, hirdelve a katolikus szellem mélyebb gyökerű megkapaszkodását a román talaján.³⁴⁵ Ez a könyv rövid időre összefogta az egymással oly gyakran civakodó balázsfalvi szerzeteseket, közös munkával fejezve ki vallási meggyőződésük szimbólumát, „az igazság virágát”, ami az unió igazsága. Egybeömlött itt minden tudomány, amelyet a szerzetesek Kolozsvár, Nagyszombat, Bécs és Róma iskoláiban tanultak. Módszerük figyelemreméltó: kizárólag a keleti egyház könyveiből vett érvekkel bizonyítják a nyugati egyház igazát.³⁴⁶ A többi könyv³⁴⁷ szellemi tartalmáról nem sok mondani valónk van, a döntő elem benne van a *Floarea adevărului*-ban.

Az első unitus püspököknek csak egyéni könyvtárak voltak. Athanasiusról nincs adatunk, Pataki 182 és Klein 72 kötetnyi könyvörökségéről, nagyobbára latin könyvek, Aron vikárius 1747. június 14-én jegyzéket készített.³⁴⁸ Ez a 250 kötetnyi könyv lett az alapja a balázsfalvi püspöki könyvtárnak. Az első könyvtáros Major Gergely volt.³⁴⁹ A korán elhalt Moschonas görög könyvei is könyvtárra maradtak.³⁵⁰ Majort bécsi tartózkodása alatt 1751-ben a baziliták könyvvásárlással bízzák meg.³⁵¹ Klein Ince római száműzetéséből ajánlja a szerzeteseknek a tridentini zsinat irományainak beszerzését.³⁵² Major püspökké szentelésekor Mára Teréziától személyesen kapott egy csomó könyvet,³⁵³ úgyszintén Darabant Ignác, későbbi váradi

püspök is.³⁵⁴ A balázsfalvi capitulum 1773-ban filozófiai és teológiai tankönyveket kér a kormánytól két tanár és 10 hallgató számára, még pedig a bécsi egyetemen használtakat; a kincstár augusztus 13-án ki is utalt 500 forintot erre a célra.³⁵⁵ Sajnos a balázsfalvi könyvtár összetételéről, a szerzetesek és püspökök olvasmányairól olyan keveset tudunk, hogy hatásukról nem sokat tudunk megállapítani, legfeljebb annyit, hogy érdeklődésük aligha terjedhetett túl a vallásos olvasmányokon.

Így alakult ki Balázsfalván a királyi alapítvány kegyéből, a kormányzat támogatásából és az unitus püspökök buzgóságából a román kultúra szerény, provinciális jellegű melegháza, amelyből rövidesen az új nemzeti ideológia növényei fognak kihajtani.

X. **Rednik Atanáz** **és Novákovics Dénes püspöksége**

A teológus találón jellemezte a balázsfalvi életet, amikor fejnélkülinek nevezte.³⁵⁶ Aront, a szerzetesi erények szerelmest a rakoncátlan, alig fegyelmezhető szerzetesek sokszor valóságos terror alatt tartották. Aszkéta szellemének táplálója és 1763-tól Kotore helyett vikáriusa, a csendes, de vaskövetkezetességű és kérlelhetetlen jellemű Rednik volt. Amikor Aront a gondviselés elszólította az élők sorából, népszerűtlen vikáriusa vette át a kormány gyeplőjét. A balázsfalvi szerzetesek a vikáriusi méltóságot szerették volna kivenni kezéből, de Rednik Barkóczi esztergomi érsekhez fordult támogatásért,³⁵⁷ aki valóban ki is nevezte vicarius generalissá. A püspökjelölő gyűlés (1764. június 30.) Kászoni Bornemissza Ignác kincstartó és Boér Ferenc alsófehérmegyei főbíró királyi biztosok jelenlétében Major Gergelyt 90 szavazattal, a számúzótt Klein Incét 72 és Kalyánit 16 szavazattal jelölte és terjesztette az uralkodó

elé. Rednikre mindössze 9 szavazat esett.³⁵⁸ Az öreg Klein Incében új reménységek gyúltak fel, hátha most mégis sikerül visszatérni hazájába! Major leveléből azonban megtudta, hogy a legtöbb szavazat tanítványára esett, úgyhogy püspökségéhez szerencsekívánatait is kifejezte.³⁵⁹ A királyi kinevezés hatalmas meglepetéssel szolgált, a negyedik helyen szereplő Redniket tette meg püspöknek.³⁶⁰ A püspökségtől most már másodízben elütött Major izgatására a szerzetesek és a klérus nagy része a guberniumhoz, sőt Mária Teréziához, a kancellárhoz és a pápához merész hangú tiltakozó írást küldött.³⁶¹ A tiltakozás nyílt ellenszegülés volt az uralkodó akaratával szemben, ezért a gubernátori hatáskört betöltő Hadik András tábornoknak kellett az ügyet kezébe vennie. A tiltakozók a II. Diploma Leopoldinum ama részére hivatkoztak, amely biztosította az unitus klérus jogát 3 jelölt jelölésére. A tábornok ezt a jelölést propositiónak értelmezte, szemben a tiltakozókkal, akik electiót értettek alatta. Hadi szerette volna az ügyet elsimítani, de a szerzetesek az uralkodónőnek is megküldték tiltakozásukat, úgyhogy vizsgálatot kellett indítani. Az eredmény beigazolta, hogy a Rednik elleni tüntetés főszervezője a becsvágyában mélységesen megbántott Major Gergely volt, de részes volt benne Kotore, Kalyáni, a klérus jegyzője Dályai Pap Ábrahám, a balászfalvi esperes Szakadáti János és még sokan mások. A nevezetteket kihallgatásuk után Szebenben letartóztatták és felvették az ügyben a kapcsolatot Béccsel, ahová kinevezése után Rednik személyesen felutazott. A kancellária és általában az udvar az ügyet az unió szempontjából ítélte meg, ezért szerette volna minél csendesebben elintézni, nehogy az unióra káros mozgalom támadjon belőle. De a tiltakozók magát Redniket egyenesen lemondásra szólították fel (dec. 28.) és általában nagy merészséget árultak el, amelynek igen jellemző oka volt. Emlékezzünk vissza a kormányzat gyengeségére Sophroniussal szemben; ezt a románság észrevette és kihasználta. Most a Rednik püspöksége ellen tiltakozó Sophroniustól vettek

példát, nem véve észre, hogy a helyzet lényegesen megváltozott és a kormány fegyveres erővel rendelkezik.³⁶² Az udvar ilyen formán kénytelen volt erélyesen fellépni. Majort életfogytiglani penitenciára, a világgal való közlekedéstől és levelezéstől teljesen eltiltva, a munkácsi bazilita kolostorba száműzte, a két aláíró világi papot néhány hónapi vizsgálati fogság után kemény intés és a püspöktől való bocsánatkérés után hazaküldötte, a két bűnrészes szerzetest pedig Rednik ítélkezésére bízta. A kérlelhetetlen püspök nem hajtott bocsánatkérésükre, hanem Kotoret egy félreeső kis kolostorba száműzte, Kalyánit úgyszintén, de ennek megkegyelmezett és a volt kétszeres püspökjelöltet portássá tette meg a Szentháromság-kolostorban.³⁶³

Miután májusban a pápai megerősítés is megérkezett,³⁶⁴ Rednik helyzete megszilárdult és valóságos erkölcsi reformot indíthatott meg Balázsfalván. Az idősebb nemzedéket Major, Kotore és Kalyáni személyében teljesen leszerelte, helyükbe fiatal, hozzá hű embereket állított, akik szigorú szerzetesi felfogását egyelőre könnyebben el tudták viselni. László Philotheus lett főtámogatója, a Szentháromság-kolostor új főnöke és a fiatal, nagy jövőjű Darabant János, akit Ignác néven ő tesz meg szerzetessé. Aron szemináriumának főnökévé a szintén nagyreményű Klein Sámuelt nevezi ki. E három ember mellé két szerzetest nevezett ki consistoriumába, teljesen mellőzve az idősebb nemzedéket és a világi papokat. Az eredmény: fegyelem és rend, de – általános népszerűtlenség. Alig néhány esperes volt a pártján, de helyzete külsőleg megszilárdult.³⁶⁵ A könnyű életfelfogású unitus papság és a szabados magaviseletű bazilita szerzetesség belsőleg sehogy sem tudta megszokni, még kevésbé megszeretni Rednik rideg aszkézisét, amelyet ez igyekezett lehetőleg mindenkire rászorítani. Mindkét kolostorban végrehajtotta a legszigorúbb böjtös étkezést, kötelezővé tette a reverenda viselését, az aroni kolostor szerzeteseit valamilyen mesterség tanulására kötelezte, csak hivatástudattal rendelkező papjelölteket vett fel, ezektől szigorú reverzálist

kért.³⁶⁶ Egyszóval Balázsfalvát elindította az igazi szerzetesi ideál megvalósításához vezető úton.

Rednik kinevezése nem volt fontosság nélkül való az unitus románság politikai és nemzetiségi magatartására püspökségének nyolc esztendeje alatt (1764–1772). Klein Ince örökét most már másodízben foglalta el olyan ember, akinek a szemléletében a nemzetiség a vallásnál csekélyebb szerepet játszott. Semmi nyomát nem fedezhetjük fel Rednik gondolkodásában a felvilágosodás szellemének, amellyel pedig bécsi tartózkodása alatt találkoznia kellett. Egész lénye aszkétikus, rideg vallásos ideált fejezett ki, amelyre a természetes élet primitívségében élő keleti román ember csak borzongva tekinthetett. A püspök és klérusa közti ellentét miatt szó sem lehetett az unitus jogok komoly kiharcolásáról. A kor maga sem volt alkalmas ilyen harcok kivívására, Mária Terézia ugyanis uralkodásának második felében egyáltalán nem hívott össze országgyűlést.

Az unió érdekében annál többet igyekezett tenni. Földi működésének célja a románság áttérése az unióra. Ritka higgadt és reális látással néz szembe a tényekkel. Vikárius korában, hamarosan Aron halála után megírja véleményét az unió megőrzéséről és növeléséről a kincstartó számára (március 28.), melyben nyíltan bevallja, hogy a román nép az uniót legnagyobbbrészt anyagi érdekből követi.³⁶⁷ Az ortodox román nép lelki alkatának fölényes ismeretében mutatja ki, hogy a görög rítus belső, de különösen külső legpontosabb tiszteletben tartása és megőrzése nélkül semmi reménye sem lehet az uniónak az elterjedésre.³⁶⁸ Ezért a legszigorúbban ügyelt arra, hogy semmi latin vonás ne legyen még az egyházi ruhákon és a ceremóniákon sem. A négy uniós ponton túl semmiféle engedményre nem volt hajlandó.³⁶⁹ Az unió sikerének másik fontos előfeltétele a missziós munkások egyezése a püspökkel és a legszigorúbb szerzetesi fegyelem, amelyet nagy keménységgel igyekezett végrehajtani. Kétségtelen, hogy püspöksége alatt,

gyökeres módszerei nyomán, Balázsfalván nem történt komolyabb rendbontás. „Nincs hatalmasabb dolog – vallotta –, mint tudomány és lelkiismeret szerint cselekedni”, miéértis nagy fontosságot tulajdonított az iskolának. Az újonnan fölnevelt ifjúság segítségével lehet azután a sikert elérni.³⁷⁰ Láttuk, hogy Rednik a gyakorlatban is az ifjúság támogatásával indult neki munkája végzésének.

Egy másik tervezetében (1765. április), melyek bécsi tartózkodása idején készített, legelső szükségnek az iskolát említi, azután az unitus jogok végrehajtását, amelyeknek forrását nem a II., hanem az I. Diploma Leopoldinumban és az 1744-i törvénycikkekben jelöli meg.³⁷¹ Az unitus egyház anyagi alapjairól nem feledkezik meg, követeli a zavargások előtt birtokolt templomok, egyházi birtokok visszaadását, ahol pedig ilyenek egyáltalán nincsenek, sürgősen juttatni kell. Végül az unitus püspök joghatóságát kiterjeszteni kívánja a disunitusokra is, akiket szakadár unitusoknak tekint.³⁷²

Legérdekesebb írása egy 54 ívoldalra terjedő értekezés az unió lelki megsegítéséről 1769-ből,³⁷³ mely becses adalékokat szolgáltat a román nép nagyfokú tudatlanságáról, bizalmatlanságáról az unió iránt, Rednik nemzetfogalmáról és államkoncepciójáról,³⁷⁴ az unitus papság szellemi és anyagi megsegítéséről, mint a román unió elemi feltételéről. Az unió terjesztői: a szerzetesek s a világi papok elé magas elérendő ideált állít. Amíg a pap mindennapi betevő falatjáért kétékezi munkát kénytelen végezni és amíg iskolák nem létesülnek kellő számban, a román nép unióra térítése reménytelen kísérlet marad.

Ha meggondoljuk, hogy Rednik idejében sem az iskolaügy terén nem történt lényeges változás, sem az unitus papság megélhetéséről nem történt – bőséges tervezetek ellenére sem – komolyabb állami intézkedés, megérthető, hogy az unió ügye csak mérsékelten haladt előre.³⁷⁵ Egy időben a hatóságok kívülről hozott hittérítőkkal tervezték az unió elterjedését, meggyorsítását. Rednik azzal utasította vissza, hogy az erre

szánt pénzt inkább erdélyi román ifjak hittérítőkké való kinevelésére kell fordítani. A munkás valóban kevés volt, Aron szemináriumában pedig 40 alumnus tanult.³⁷⁶ Ha voltak is iskolát végzett unitus esperesek és papok, ezeknek műveltsége nem ütötte meg a Rednik kívánta elég magas mértéket.³⁷⁷ A püspök a bazilita kolostor eddig soha teljesen be nem töltött létszámát sűrű felvételekkel kiegészítette,³⁷⁸ a római alumnusokat hiánytalanul elküldötte és 1766-tól kezdve Mára Terézia kegyéből a bécsi Pazmaneumba elküldhette Klein Sámuel és Pap István klérikusokat, aminek messzemenő szellemtörténeti következményei lettek. Rednik és a baziliták közreműködésével létesült Naszódon a II. román határőrezred gimnáziuma, amelyet br. Enzenberg kezdeményezett és látott el anyagi alappal 1767-ben³⁷⁹ és Rednik ajánlott a kormánynak. O'Donel Károly gróf gubernátor melegen pártfogolta a románok kiművelésének ezt az újabb eszközt,³⁸⁰ úgyhogy Rednik a királynő rendeletére 1771-ben a Rómából hazatérő Kálnoki Jeromos bazilitát jelölte ki az iskola vezetésére és ez hamarosan megkezdte működését a később nagy hírre vergődött naszódi határőr-gimnázium ősében.³⁸¹

Az iskolák iránti érdeklődése ellenére Rednik a balázsfalvi iskolák színvonalát és a tanulmányok számát nem szaporította elődéhez képest. Nagy előrehaladást tett azonban a román ifjak külföldi főiskolákra járatása. Aron idejében a kormány igyekezett rendet teremteni a római alumnatus terén, az ügy ellenőrzését 1760. április 15-én a gubernium katolikus tanácsának és a kincstartónak gondjává tette meg.³⁸² Ettől kezdve nem volt többé zavar és fennakadás a római alumnatus körül. Rednik alatt érkeztek haza Marosan Elek, Metz Sabbas és Aron Jakab 1765-ben, helyüket a Nagyszombatban tanuló Keresztesi László és a Balázsfalván tanuló Kálnoki Jeromos és Szádi Ambrosius foglalták el. Ezeket 1771-ben Farkas Spiridion, Farkas Benedek és Jakab Parthenius váltották fel.³⁸³ Nagy jelentőségű volt az udvarnak az az elhatározása, hogy

az unió harcosainak számát gyarapítandó, évente két erdélyi román ifjú a bécsi Collegium Pazmaneumban végezzen tanulmányokat, a kincstár költségén (évente és fejenként 500 forint).³⁸⁴ Kiképzésükben arra helyezték a fő súlyt, amire a schisma elleni harcban leginkább van szükségük, a polémiára és a katekézisre.

A románság kulturális megsegítésének ezt a felülről jött kezdeményező tényét Rednik lelkesedéssel és hálával fogadta és köszönte meg.³⁸⁵ Az első bécsi alumnus Klein Sámuel (alias „Sztoe”) és Papp István voltak, mindkettő jóreménységű, tehetséges ifjú, tanulmányaikat 1772 tavaszán fejezték be, kifejezetten parohiális működésre képezték ki őket.³⁸⁶

Nagy események, döntő fordulatok nem színesítik Rednik püspökségének idejét. Az unió lassacskán megerősödött és kezdte kiheverni az ortodox lázongások által ráért kemény csapásokat. Aron örököse volt a schisma kemény támadásában és a kérlelhetetlenségben, mert elődével együtt szilárd meggyőződése volt, hogy az erdélyi román népnek eggyé kell lennie az unióban. A hétéves háború alatt kényszerből megszületett bécsi áltolerantizmus a cél szempontjából semmit sem változtatott a helyzeten, csak a valláspolitikai eszközöket szelídítette meg.³⁸⁷ A cél a katolikus vallás egyedüli vallássá tétele, a szekták (értsd: protestánsok) megsemmisítése³⁸⁸ és a schisma (értsd: ortodoxia) kiirtása. A határozatok toleranciáról beszéltek és öfelsege anyai érzéseiről, a valóság azonban egészen más volt. Erre egy-egy őszinte magánnyilatkozat sokkal igazabb fényt vetít; ilyen a II. román határőrezredet szervező Enzenberg alezredesé, aki Mária Teréziáról úgy tudja, hogy a schismatikusokat ki akarja irtani.³⁸⁹ Ez a vélemény nem csodálatos a vallás primátusának korában, a protestánsok sem vélekedtek másként,³⁹⁰ s ha Mária Teréziát emberies érzése, női lelkülete a durva erőszak alkalmazásától távol tartotta,³⁹¹ magatartása alattvalói szemléletében egészen más vetületet nyert. Redniket egyéniségének jellege inkább az extirpatio, mint a toleran-

cia hívévé tette, lehetőségei azonban korlátozottak voltak, úgy-hogy püspöklését mégis inkább a kulturális emelkedés lassan növekedő lehetőségei jellemzik. Az ő lelkében a vallás primátusa kétségtelen, ebben a kor gondolkodásának követője, de udvarában már ott vannak azok, akik a nemzetiségnek serpenyőjét előbb egyensúlyba, majd túlsúlyba nyomják át a vallással szemben.

Sokkal kevesebb haladást látunk az ortodox románság körében. Novakovics Dénes exemptus püspök a szelíd, pénzsóvár, tehetetlen és hívei által sokszor kigúnyolt aggastyán elég jól megfelelt kijelölt szerepének, nem gátolta az unió fejlődését. Egy kis túlzással akár az unió új protektorának is nevezhetnők, aki igyekezett összeegyeztetni a királynő néha kemény parancsait hívei várakozásával. A kormány habozott, hogy a jövőben püspököt neveztesse ki a lemondani észülő Novakovics helyére, vagy csak adminisztrátort. Rednik az összes ortodoxok feletti lelki főséget magának kérte és a dévai esperest szeretne volna proto-archidiaconusi címmel kineveztetni, unitus teológust téve melléje a balázsfalvi baziliták közül.³⁹² A vallásügyi bizottság tanácsára Mária Terézia végül is Gyorgyevics János verseci püspök adminisztrátori kinevezése mellett döntött meghatározatlan időre.³⁹³ A tervből nem lett valóság, mert az 1768-ban elhalálozott Nenadovics Pál 1769-ben éppen Gyorgyevicset választották meg karlovici érsekké.³⁹⁴ Csak 1770-ben nevezik ki Kirillovics Sophronius grabáci apátot, Novakovics volt budai vikáriusát püspökké olyan feltételekkel, amelyek elsősorban rendőri szerepet szántak neki Erdélyben.³⁹⁵ Jogokat alig kapott, annál több megkötést, püspöksége a pusztai királyi kegy kifejezése.³⁹⁶ Kirillovics 1773-ban budai szerb püspök lett, helyébe ekkor Hondoli Popovics János esperes került vikáriusi minőségben. A papszentelés jogát továbbra is Kirillovics gyakorolta.³⁹⁷ Csak II. József uralkodásának első éveiben kapott Erdély ortodoxiája ismét külön szerb püspököt.

Az uniótól eltérőleg az ortodoxia nem rendelkezett semmi-

lyen komolyabb iskolai intézménnyel vagy szemináriummal,³⁹⁸ sem nyomdával, sem irodalommal, még kevésbé szám-bavehető értelmiségi réteggel. Mindössze két figyelmet keltő személy akad, mindkettő Novakovics környezetében, mint az ortodox intranzigencia képviselője, *Eustatievici Demeter* és *Mardsinay Dániel*. A brassói Eustatievics Demeter fiatal korában megjárta Oroszországot Vaszilievics esperes társaságában, ott is végezte tanulmányait Kievdben, majd visszatérve Erdélybe, 1753-ban tanítója lett a brassói ortodox iskolának.³⁹⁹ Mint 1762-től kezdve Novakovics, később Kirillovics titkára, félelmetes ellensége lett az uniónak,⁴⁰⁰ akit a kormány igyekezett megfékezni.⁴⁰¹ Egy román nyelvtan (1757) és néhány vallásos mű szerzője, részben oroszról fordítója.⁴⁰² Egyike volt azoknak, akik az illír nemzeti jogokat szerették volna megszerezni az erdélyi románok számára.⁴⁰³ Kéziratban maradt nyelvtanának előszavából az tűnik ki, hogy Eustatievici nemzetfogalma az ortodox vallási közösség fokán áll. Bár a román nyelvtan megalkotását igen fontos kultúrateremtő cselekedetnek tekinti,⁴⁰⁴ a nyelvemzet fogalmáig még nem érkezik el; a román nyelvnek szentelt nyelvtanában a görög egyházi nyelvet magasztalja.⁴⁰⁵ A balázsfalviak nagy élményének, a római eredet megtapasztalásának művében semmi nyoma nincsen. Mardsinay Dániel, Novakovics íródeákja⁴⁰⁶ – fogarasi unitus családból származik, amelynek tagjai buzgalomról tettek tanúságot és Klein Ince, valamint Balomiri Miklós támogatásával szereztek armális nemességet⁴⁰⁷ –, a legérdekesebb példája az unió és az ortodoxia közt ingadozó típusnak, aki végül is az utóbbi mellett dönt. Kolozsvarott a jezsuitáknál fejezte be tanulmányait,⁴⁰⁸ de a Sophronius-féle lázadáskor szakított az unióval, karlovicba ment és onnan egy Boér László nevű egyénnel közösen izgató tartalmú leveleket küldött Erdélybe.⁴⁰⁹ Később hazamerészkedett és elfogták, de valahogyan sikerült magát tisztáznia, míg társa a gyulafehérvári börtönben halt meg.⁴¹⁰ Mardsinay innen Bécsbe ment és 1768-ban Lazarini

Dániel álnéven ösztöndíjat kapott, de egy unitus román felfedte kilétét, úgyhogy ösztöndíját egy időre megvonták tőle.⁴¹¹ Tanulmányainak befejezése után a Bánságba ment és az ottani szerb és román iskolák felügyelői tisztjét kérvényezte.⁴¹² Később mint tankönyvíróval, helyesebben fordítóval találkozunk vele(1770).⁴¹³

A nemzetiségi igények az ortodoxoknál öntudatos formában egyáltalán nem jelentkeznek, irodalmi megnyilvánulásaik alig vannak, az egyházi könyvszükségletet a csempészet fedezi: a vallás uralma a közösségi tudatban még teljes. Csak ha összehasonlítjuk ezt a fejletlenséget az unió kulturális próbálkozásaival és akarásaival, részben intézményes megvalósításaival, tűnik ki a hatalmas előny, amelyet a román nemzetté válás szempontjából a nyugati műveltség bekapcsolása jelentett az erdélyi románság életében.

Vessünk most egy pillantást az unió dolgaira Rednik utóda, Major Gergely püspök idejében.

XI. Major Gergely püspöksége

A kortárs Klein Sámuel feljegyezte, hogy amikor József császár még mint uralkodótárs meglátogatta Munkácsot, egy esedező hang érkezett el füléhez. A császár megkérdezte: Ki vagy? Major Gergely így válaszolt: „Én vagyok József, akit a testvérei eladtak”.⁴¹⁴ A gonosz testvérek alatt első helyen Redniket értette, bár száműzetése mögött a teológus, a szebeni jezsuita főnök és a politikai hatóságok mesterkedését és gyűlöletét látta.⁴¹⁵ Tény az, hogy száműzetése a népszerűség és közkedveltség valami egészen különleges légköréből vonta ki. Nyugtalan, erőtől duzzadó egyénisége Munkácson sem pihent, titkos levelezésében terveket szőtt és várta az alkalmat, hogy börtönének falai megnyíljanak előtte. Van abban valami jelké-

pes értelem, hogy az új korszak császára szabadítja ki őt száműzetésének átka alól és indítja el hamarosan pályájának második nekilendülésére.⁴¹⁶ Major kegyelmi kérvényt nyújtott be és miután a vizsgálat számára kedvezően végződött, kéréséhez híven a királynő 1771-ben kinevezte az újonnan létesített Kurzböck-féle bécsi illír nyomda revizorává és a keleti rítusú könyvek cenzorává.⁴¹⁷ A sors úgy hozta magával, hogy Major sorsfordulata Rednik hirtelen halálával (1772. május 2.)⁴¹⁸ fellendítette arra a magaslatra, amelynek elérésétől már két ízben is elütöttek: a püspöki székbe. A jelölő zsinaton első próbája sikere volt, általános bizalom és szeretet fogadta a hazatérő elveszett Józsefet, nemcsak a papság, hanem a nép is oly hévvel foglalt állást mellette, hogy Auersperg József gróf gubernátor is nyomatékosan ajánlotta kinevezését, különben népmozgalmától kellene tartani.⁴¹⁹ Kinevezése 1772. október 27-ről kelt és a bevett szokás szerint magába foglalta a teológus tartásának kötelezettségét is.⁴²⁰

Valami okból a collationalist késve adták át neki, bár Mária Terézia személyesen fogadta és kegyeivel tüntette ki.⁴²¹ A késlekedésnek az lehetett az oka, hogy Major Aronhoz hasonlóan két arcvonalon is felvette a harcot a teológus tartásának kényszere ellen: a pápánál és a királynőnél. Fáradozását siker koronázta, de ez nem annyira az ő erőfeszítéseinek következménye volt, mint inkább a jezsuita rend feloszlásának 1773. július 21-én, ami egyébként is lehetetlenné tette egy jezsuita teológusnak az unitus püspök mellé állítását.⁴²² Az intézmény így ért véget, miután már hosszú idő óta semmi komoly jelentősége nem volt azon kívül, hogy néha értesüléseket küldött a gubernium katolikus tanácsának és így erre valamelyes befolyást gyakorolhatott. A régi ellentét (mint Klein és részben még Aron idejében) eltűnt, az utolsó teológus Moré István⁴²³ semmi ártalmára nem volt az unitus püspök önállóságának, akinek autonómiája a teológus intézményének eltűnésével most az utolsó szépséghibájától is megszabadult.

Miután az összes akadályok elárultak és a római udvar is megerősítette Major püspökségét, Bécsben az udvari templomban Mária Terézia és József jelenlétében Bozsicskovics László körösi (svidnicai) püspök 1773. augusztus 23-án fényes szertartás közepette püspökké szentelte. A szertartásra külön válogatott énekeseket hoztak fel Erdélyből.⁴²⁴ Hasonló körülmények közt szentelték fel a szintén nemrégben kinevezett Bacsinzky András munkácsi püspököt is.

Mária Terézia rendeletére az év elején a birodalom összes püspökei összegyűltek Bécsben, hogy az unió összes fontosabb kérdéseit együttesen megtárgyalják, egységesítsék és a kormányzatot azok felől teljes alapossággal felvilágosítsák. A püspökök mellett részt vettek a mintegy két hónapig tartó tanácskozásokon egyházmegyéik más képviselői is. A fogarasi egyházmegye részéről Kalyáni Szilvesztert, Darabant Ignácot, Klein Sámuelet és Körössy Ágoston tanárt vonták be a tanácskozásokba. Kovács Meletius nagyváradi román unitus püspök kimentette magát, de eleve is csatlakozott a meghozandó határozatokhoz. A jegyzőkönyv vezetését Major bécsi udvari ügynökére, Körösztyur Józsefre bízták.⁴²⁵

A tanácskozásoknak rendkívüli érdekességet kölcsönöz az a körülmény, hogy három nemzetiség: a román, a ruszin és az illír unitusainak egyházi fejei találkoztak császári parancsra, hogy közösségeik dolgait összhangba hozzák, tehát bizonyos szempontból egy embrionális nemzetiségi konferenciáról beszélhetünk. A tanácskozók magatartása mindenesetre jellemző nemzetiségi öntudatuk fejlettségi fokára. Megállapítható, hogy valamennyiük közösségi tudatában a vallási összetartozás szempontjának elsőbbsége kétségtelen és így a találkozás aránylag kevésbé érintette őket nemzetiségükben.⁴²⁶ A közösségi tudat fejlődése azonban valamennyi nemzetiség képviselőinél lemérhető és egymással összehasonlítható, ami a nemzetiségkutató számára érdekes megismerési alkalmat nyújt.

A gyűlés tiltakozik a „Graeci Ritus Uniti” kifejezés ellen,

helyébe a „Graeci ritus Catholici”-t ajánlja, azzal az indoklással, hogy az unitus név a schismatikuskok előtt hihetetlenül gyűlöletes.⁴²⁷ A lelkészeket pópa helyett nevezzék sacerdosnak vagy parochusnak. Tiltakoznak az ellen is, hogy a schismatikuskokat egyenesen a latin rítusra térítsék.⁴²⁸ A püspökök semmi hajlandóságot nem mutatnak a latin rítushoz való közeledésre. Bacsinszky az athanasiusi symbolum kiadásában mellőzte a „Filioque” kifejezést, amit latin részről kifogásoltak. Végül abban egyeztek meg, hogy egyelőre maradjon ki továbbra is a „Filioque”, amibe a császárnő is beleegyezett.⁴²⁹ Major szerint egyházmegyéjében a Symbolum Athanasiumba mindig belefoglalják a „Filioquet”, de már a Symbolum Constantinianumba nem, mert az könnyen népmozgalomra vezethetne, fokozatos bevezetését azonban szükségesnek ítélte. A Filioque kérdésének újrafelvetése mutatja, hogy mennyire felszínes és gyökértelen az unió és hogy a mélyben változatlanul ortodox erők működnek tovább.

Tárgyalta még az értekezlet az ünnepek számának csökkentését, számba vette a jövő kiadás szempontjából az egyes egyházközségekben nélkülözhetetlen egyházi könyveket. A Major távozásával megürült cenzori állásra⁴³⁰ a jövőben egy helyett két személy kinevezését kéri, mert a túl sok munkát egyetlen ember nem képes elvégezni és nincs is olyan egyén, aki a szükséges összes nyelveket ismerné, egyben tiltakoznak a cenzor munkájának ellenőrzése ellen hozzá nem értők által.⁴³¹ Művelődési téren kívánják, hogy a vármegyék és a földesurak állítsanak fel minél több triviális iskolát a görög-katolikusok számára.⁴³²

Egységes képet rajzoltak a püspökök az unitus klérus anyagi nyomorúságáról, ellátatlanságáról, kézi munkára kényszerültéről és az ebből folyó szellemi sötétségről és elmaradottságról. Ez az állapot és a latinok és schismatikuskok gyűlölsége a legnagyobb akadálya az unió terjedésének. Ha a görög-katolikus lelkészek tisztességes ellátásáról telkek kihatásával,

kényelmes házak építésével, stóla és kongrua megállapításával, a terhek alóli mentességgel gondoskodnak, akkor a schismatikuskok szívesebben fognak uniálni. Most azonban Magyarországon ezeknek jóval értékesebb privilégiumaik vannak, mint a görög katolikusoknak. Innen következik, hogy az uniós diplomákat, amelyeket Lipót, József és Károly császárok adtak, illetve a velük járó jogokat meg kellene erősíteni és végre kellene hajtani.⁴³³ Az erdélyi görög katolikusok csak az 1699-i ún. I. Diploma Leopoldinumra hivatkoznak,⁴³⁴ ami természetes, hiszen a II. ellen, röviddel ezelőtt lépett fel Major, sőt annak hitelességét, Aron mintájára, éppen a teológusi intézmény kikerülése céljából kétségbe is vonta. Az uniós diplomák értelmében a görög klérus a latinnal egyenlő jogoknak örvend, ennél fogva kívánatos volna, ha a görög katolikus nemesek és a lelkészek fiai a latinokkal egyenlően közhivatalokhoz juthatnának, ha a céhekbe felvennék őket, ha a vármegyék éppoly tiszteletben részesítenék őket, mint a latin szertartású papokat, ha nem sújtánák őket elfogatásokkal, igazságtalanságokkal, ha a földesurak görög katolikus alattvalóikat ünnepnapon nem kényszerítenék robotra vagy a latin ünnepek megülésére.⁴³⁵

A püspöki tárgyalásoknak nem sok megfogható eredménye volt. A cenzori tisztséget az illír Bastasich Josephat foglalta el, a privilégiumok megújítása elmaradt, a klérus anyagi ellátásának nehéz kérdése nem haladt előre egy lépéssel sem. A püspökök hazatértek és úgy folytatták munkájukat, ahogyan tudták.

Major Gergely hosszas gyakorlatra tekinthetett vissza az uniós misszió terén. Részt vett Aron erőfeszítéseiben és vere ségeiben a Sophronius-féle mozgalom korában, ismerte a munkának gyakran reménytelen nehézségeit.⁴³⁶ A térítés meggyőzéssel, de sokkal gyakrabban erőszakkal folyt és ez a módszer nem változott Rednik kérelhetetlen szellemű egyházvezetése alatt sem. Major ugyanazt a szellemet folytatta túl erélyes missziós és vizitációs körútjain, úgyhogy az ortodoxok sűrűn

panaszkodtak erőszakos templomfoglalásai, térítései és gánccsokkodásai ellen.⁴³⁷ Abban is volt ellensége és előde szellemében viselkedett, hogy parancsokat osztogatott az ortodox eszpereseknek is, mintha az ortodox egyház nem is lett volna tolerált egyház és az unió teljességének fikciója még érvényben lett volna.⁴³⁸ Hogy nagyobb tekintéllyel léphessen fel a schismaticusok felé, királyi titkos tanácsosi méltóságot és excellenciás címet kért és kapott Mária Teréziától.⁴³⁹ A siker nem maradt el, a tönk szélére jutott unió az ő püspöklése idejében⁴⁴⁰ meglepően helyreállt. Közép-Szolnok és Kraszna teljes számban visszatért az unióba, de erre Kővárvidék, Doboka, Kolozs is nagy hajlandóságot mutatott.⁴⁴¹ A nép felületesen került kapcsolatba az új vallással, mutatja ezt 9 dobokai község és 2 esperes esete. Ezek készen mutatkoztak felvenni az uniót, amikor a vaklárma Sophronius visszajöttét hirdette, mire sürgősen elálltak tervüktől.⁴⁴² Bizonyára politikai eszközökkel is élt Major az uniálás érdekében, mint régente Aron idejében tette, adó és decima mentességet, szabad erdőlést, italmérést, a vármegyei és széki hatóságoktól való függetlenséget és más hasonlókat ígérve az uniálás fejében, amiért Buccow főparancsnoktól megrovásban részesült.⁴⁴³ Az idők változását mutatja az, hogy a kormány már nem áll tekintélyének egész erejével az erőszakos vagy fondorlatos uniálás mögött, kivált, hogy 1777-től kezdve lutheránus gubernátor került az erdélyi kormány élére a szász Brukenthal Sámuel személyében. Ez nemcsak nagy mértékben bírta az uralkodónó kegyeit, de Majornak még hozzá régi ellensége volt⁴⁴⁴ és szívesen megragadta az alkalmat, hogy rossz színben tüntesse fel az önkényeskedésre és felületességre hajlamos püspököt.⁴⁴⁵ Major tényleg folytonosan az ország megszokott rendjébe, törvényeibe, rendeleteibe ütközött, a guberniumot megkerülve küldte fel irományait a kancelláriához,⁴⁴⁶ törvénytelenül templomépítési engedélyt adott ki,⁴⁴⁷ egyházi rendeleteit előbb kihirdette és csak azután hozta a gubernium tudomására. Major a maga részéről

az ortodoxok támogatásával és bujtogatásával vádolta a guberniumot⁴⁴⁸ és finom tapintással kihasználva az udvar katolikus érzelmeit, rámutatott arra, hogy a lutheránus gubernátor jelenlétét a nép schisma iránti biztatásnak veszi és egy újabb Sophronius fellépése sincsen kizárva.⁴⁴⁹ Különösen éles volt összetűzése a guberniummal, amikor az előző török háború céljaira engedély nélkül elkésett gyűjtést rendezett papjai közt (1778) és az eredményről nem számolt el a kormánynak. Major úgy tekintette klérusát, mint amely felett nemcsak „in spiritualibus”, hanem „in personalibus” és „in realibus” is rendelkezik, amit a gubernium természetesen élénken kifogásolt. Hiába mentegőzött a püspök elődeinek példájával, Theophilustól Aronig, akik hasonlóképpen maguk gyűjtöttek papjaik között, el kellett számolnia, amely kötelességének csak nagy késlekedve tett eleget, ui. az összegyűjtött pénzt királyi engedéllyel saját klérusának céljaira szerette volna fordítani.⁴⁵⁰ Ebben az ügyben a mindinkább központosuló országvezetés ütközött össze a fokról-fokra mind nagyobb autonóm hatáskörre törekedő püspökkel, akinek politikai vágya igyekezett a románságot minél szorosabban és kiterjedtebben a maga vezetése alatt tartani és akinek politikai érzéke a régebbi, patriarkálisabb gyakorlatot használta fel a maga céljaira. Az elképzelés, hogy a románság mint elkülönült egység csak püspökén keresztül érintkezik az államhatalommal, tehát tulajdonképpen állam az államban, nem Major kitalálása, eredetije ott volt az illír nemzeti privilégiumokban, sőt részletes kifejtését már Klein Incénél is megtaláljuk.⁴⁵¹ A királyi leirat (1779. május 12.) azonban eleve is útját vágta egy hasonló fejlődési folyamatnak.⁴⁵²

Ugyanez az elkülönülési vágy nyilatkozik meg a római katolikus egyház iránt is. Nagymérvű bizalmatlansággal viseltetik Major és klérusa a latin rítus iránt, nem tudván elképzelni, hogy ennek ne a görög rítus beolvasztása lenne a végcélja.⁴⁵³ Mikor Majort egy leirat megrója azért, hogy bizonyos egyházi műveletekben a római curiának fenntartott döntést

magának tulajdonítja, azzal érvel, hogy a románok 1698-1700-ban csak a 4 dogmatikai pont elfogadására kötelezték magukat, egyebekben a görög rítust és egyházzabályokat tartják irányadónak.⁴⁵⁴ Így érvényesül az unió leple alatt az ortodox élettartalom folytonossága és formálja a születőben lévő erdélyi román nemzettestet.

A hallatlan öröm után, amellyel Major püspöki kinevezését a románság Erdély-szerte fogadta, azt várnók, hogy uniós terveiben a román papság, elsősorban a balázsfalvi szerzetesség osztatlan támogatását élvezze. A világi papság szeretetét sikerült is megőriznie, de a szerzetesekkel súlyos ellentétbe került. Balázsfalván már hagyományossá vált az ellentét a püspök és a szerzetesek közt. Ha az ellentét lényegét meg akarjuk ismerni, akkor alig kell mást tennünk, mint kicserélni azt a szerepet, amelyet az Aron és Rednik alatti vitákban Major játszott. Most ő volt kénytelen szerzeteseinek engedetlenségével, fegyelmezetlenségével és kielégíthetlenségével megbirkózni. A vitás kérdések kísértetiesen ugyanazok az ellátás rosszasága, a házfönökség betöltésének erőszakoltása a szerzetesek választásával szemben a kolostori jövedelem jogtalan kezelése a püspök által, kegyetlen bánásmód a szerzetesekkel szemben, fegyveres erővel való előhurcoltatásuk, hetekig fogvatartásuk stb. A szeretet még mindig nem honolt Balázsfalván. Természetesen a püspöknek is megvoltak a maga jogos panasza a világi hajlamú, kötelességüket nem teljesítő, világi hiábavalósággal foglalkozó baziliták ellen. Major saját maga idézte fel ezt a káros szellemet, melynek valamikor maga is hódolt. Rednik túlzott szigorának hirtelen feloldása ellenhatással járt, az átalakulást Major csak siettetette Bécsből 1773. március 19-én László Philotheus vikáriushoz írt levelével, melyben a szerzeteseket feloldotta a szigorú böjt alól.⁴⁵⁵ Nem csoda, hogy egy vizsgálata alkalmával csupa ínycsafalatot – sült húsokat, kávé, cukrot – talált a cellákban, világiakhoz méltó drága prémes nemesi öltönyöket, bundákat, pénzt, finom

fehérműket; ellenben a templomban alig látta szerzeteseit imádkozni. Zsolozsmáikat sem végezték, annál inkább a kocsmában iddógáltak, részegen tértek haza, mindkét nemű világiakkal érintkeztek. A szerzetesi erények vészes méretekben lehanyaglottak. Bizonyosan szerepet játszott az elvilágiasodás folyamatában a felvilágosodásnak már Erdélyben is terjengő levegője. A szerzetesrendekre a Jézus Társaság feloszlatása után nem jártak valami kedvező idők, a jozefinizmus előszelei már lengedeztek, az egyház túlnyomó szerepe a közéletben hanyatlóban volt. Az elvilágiasodásban a mintakép a magyar nemesség volt. Ennek életmódját, ruházatát, szórakozásait utánózták, még a hibáit is. Valóságos címkórság ütötte fel a fejét Balázsfalván. A szerzetesek kijelentették, hogy ők nem aszkéták, tanultságukra felettébb büszkék voltak, a principisták tanítója elvárta a „Méltóságos Úr” megszólítást.⁴⁵⁶ A szerzetesi ideál könnyelmű feladása megbosszulta magát és hosszú időre elvetette magát a fegyelmezetlen bazilita szerzetesek és a püspökök közti szüntelen viszálynak. Major ellen a szerzetesek képében tulajdonképpen saját régebbi szelleme kelt fel és vált végzetének egyik eszközévé. A baj gyökerei a régmúltban rejtettek; a kérlelhetetlenül gyűlölő és felejteni nem tudó Major üldözte Aron és Rednik volt híveit és az aroni szemináriumot mostoha elbánásban részesítette. Az eredmény az lett, hogy az egy Darabantot leszámítva hívek nélkül maradt, a szerzetesek pedig panaszaikkal a guberniumhoz fordultak. Major ezáltal ellensége, Brukenthal gubernátor kezébe került, akinek jelentései az udvarra nagy befolyást gyakoroltak. Előbb Felszegi Ferenc kincstartósági tanácsos és a román Koszta István guberniumi protocollista tartottak vizsgálatot Balázsfalván, majd királyi biztosul Szeredai Antal gyulafehérvári prépost szállt ki a helyszínre. Hosszú huzavona és terjedelmes akták gyártása, kölcsönös kihallgatások után végül is gróf Batthyányi Ignác, az új erdélyi római katolikus püspök ment békíteni Balázsfalvára ebben a hosszúra nyúlt „tragi-komédiában”,⁴⁵⁷

aki küldetését meglepően könnyedén teljesítette. Most is, mint Aron idejében, mindkét fél hibásnak bizonyult. Major a szebeni árvaháznak büntetésből 100 aranyat adott, a szerzeteseknek vétségükért kijáró büntetését pedig kegyesen elengedte. Így állott helyre a béke 1782. május 16-án és 17-én Balázsfalván és így kezdődhetett volna újra az együttes munka az unió érdekében.⁴⁵⁸ De ekkor már késő volt, Major püspökségének napjai meg voltak számlálva.

A sok összeütközés a hatóságokkal, erőszakoskodás az ortodoxokkal, végül a szerzetesekkel folytatott botrányos perlekedés hullámai arra készítették az udvart, hogy Majort eltávolítsa püspöki székéről. Felmerült a váradi püspökkel, Drágossy Mózzsal való kicserélésének terve s minthogy a váradinak jóval nagyobb a jövedelme, Major csak 3.500 forintot élvezzen új püspökségének jövedelméből, a többi legyen Drágossy.⁴⁵⁹ Az ügyet a magyar kancellária és az erdélyi kancellária együttes bizottsága február 13-án tárgyalta és általánosságban megállapította Major hibásságát, ellenben a teljesen ártatlan váradi püspököt megkérdezése nélkül nem tartotta áthelyezhetőnek. Politikai okok is amellet szóltak, hogy a csere ne történjék meg, mert a nép azt fogja hinni, „dass der bisheringe Fogaraser Bischof schuldig befunden, daher dem Allerhöchsten Hof unangenehm geworden sey”, ezért a Major által az unióra térítették könnyen meginoghatnak és disuniálhatnak. Ugyanez az eset a váradi egyházmegyében, ahol Drágossy szép eredményei veszendőbe mennének. Még más jogi és anyagi nehézség miatt a bizottság Major dolgában arra a meggyőződésre jutott, hogy „nachdem derselbe ein hohes Alter, beynahe von 78 jahren schon erreicht hat, er demnach wegen den bisher untrlaufenen Unordnungen, und Zwistigkeiten mit den Mönchen, und eigenen clero keiner nutzliche Dienste in der Diocese zu leisten im Stand seye, derselbe mit einer bis zu seinem Tode zu abreichenden angemessenen Pension in die Ruhe gehen, und das Bistum resigniren wolle”.⁴⁶⁰ II. József

külön utasítására az erdélyi kancellár március 13-n magánlevélben felszólította Majort a lemondásra.⁴⁶¹ Nyugdíját a fogarasi püspökség jövedelmének terhére évi 1.500 forintban állapították meg.⁴⁶²

A lemondásra felszólító levél mélyen lesújtotta, de nem érte egészen váratlanul Majort. Kicsérelésének titokban tartott terve kiszivárgott és szájról szájra járt. Bécsi ügynöke is biztosan értesítette a fejleményekről,⁴⁶³ felkészülhetett tehát, de úgy látta, hogy helyzete reménytelen, nem is ellenkezett, hanem április 15-én megírta lemondólevelét a kancellárhoz. Kérdés, mi volt megbuktatásának az oka? A kancellár magas életkorára és más, előtte ismert körülményekre hivatkozott, amelyek alatt legalább részben a szerzetesekkel folytatott perlekedését kell érteni. A valóságban Major sok akadékoskodása miatt tényleg kényelmetlenné vált és a felhozott okok miatt nem lehetett már hasznára az uniónak, egyszóval feleslegessé vált. A kancellária lépésének nem volt nemzetiségi háttere, ilyet II. József meg sem tűrt volna. Rendkívül fontos azonban, hogy Major maga nemzetiségi elfogultságból és vallási gyűlöletből magyarázza a lemondást, ami a püspök és a papság királyi diplomákba foglalt jogai követelésének a következménye, sőt elődeit is emiatt illették gyűlölettel és ellenszenvvel, az áthelyezett püspököknek is egészen biztosan ez jutna ki, ennél fogva Ófelsége is megértheti, hogy a görög-katolikus püspökök miért nem tudták a békét és az egyetértést megvalósítani.⁴⁶⁴ A nemzetiségi háttér egyként vonatkozik a magyar földesurakra és a szász birtokosokra, akikkel papjai védelmében⁴⁶⁵ és a szebeni görög-katolikus templom felépíthetése ügyében⁴⁶⁶ sokat csatározott.

Figyelemreméltó, hogy Major saját küzdelmeiben már nemzetiségi harcot lát és ilyennek tekinti elődeiét is, akikkel egynek érzi magát. A külső és a belső ellenségről emlékezik meg a zsinat előtt elmondott búcsúbeszédében. „Legyen bár a hajós akár olyan erős, mint Herkules – mondotta –, vagy olyan

mester, mint columbus, ha egyszerre kell megküzdenie a tenger habjaival és saját hajóslegénységével, hogyan tudná megmen-
teni és a pusztulásból révbe vezetni a hajót?” Hogy ezt a hullámok által annyit hányt-vetett hajót az ő tehetetlensége miatt valami baj ne érje, inkább feláldozza magát és lemond püspökségéről.⁴⁶⁷ A hajó alatt a görög katolikus egyházat értette, de a benne egyesítendő román nemzetiséget is, így értette ezt a hajós példázatot átvevő Pap Dániel katonai espees is a papság nevében mondott búcsúbeszédében. „Excellenciád nem törődve étellel és halállal, testtel és lélekkel, egészségét nem kímélve, mint édesatyja ennek a mi román népünknek (ca un dulce pãrinte acestui neam al nostru românesc) úgy harcolt benne, akárcsak egy hajóban, amelyet a tenger vihara vesz körül valóságos halálos veszélyben, mint Krisztus jó vitéze”. Összehasonlítja a szintén lemondásra kényszerített Klein Incével, akihez hasonlóan „éjjel-nappal mint valami vadállatokkal harcolt a klérust gyűlölő idegenek ellen” „a nemzet hasznára és a közösség javára” (folosul neamului si binele obstei).⁴⁶⁸ Nemzetiségi harcot látott uniós törekvéseiben fiatalabb kortársa, Major Péter történetíró is, aki szintén Klein Incével tartja méltónak összehasonlítani,⁴⁶⁹ de ugyancsak nemzeti mártírt látott benne a román utókor is.⁴⁷⁰

Major hűséges társát, Darabant Ignác vikáriust ajánlotta II. Józsefnek utódjául, aki szerinte minden más jelölnél sokkal alkalmasabb,⁴⁷¹ a gubernium azonban ellene volt ennek és a maga részéről Aron Jakabot pártfogolta.⁴⁷² Az augusztus 12-én megtartott jelölő zsinaton Darabant Ignác 63, Aron Jakab 57 és Babb János 37 szavazatot nyert.⁴⁷³ Általános meglepetésre II. József a harmadik helyen, csekély eséllyel jelölt Babbot nevezte ki fogarasi püspökké. Major Gergely lemondása után egy ideig Balázsfalván élt, majd betegen Gyulaféhérvárra ment az orvosokhoz, ott érte el a halál 1785. január 25-én. A balázsfalvi domban helyezték örök nyugalomra.⁴⁷⁴

XII. Az egyházi értelmiség és a Sancta Barbara szeminárium

A görög katolikus papság szellemi színvonalának emelkedése Major püspöksége alatt is folytatódott. A már említett Farkas Spiridion, Farkas Benedek és Jakab Parthenius ismeretlen okból tanulmányaik befejezése előtt voltak kénytelenek hazatérni,⁴⁷⁵ helyükbe pedig 1774 végén Papp Joákimot, Sinkai Gábort és Major Pált küldte ki a balázsfalvi püspök.⁴⁷⁶ Tanulmányaik befejezése után 1779-ben Bécsbe érkeztek vissza és a Santa Barbara szemináriumban szálltak meg. Von der Marck báró kamarai tanácsos és Bastasich, a Santa Barbara prefektusa tárgyalásokat folytattak, hogy az eltartásukra szánt 300 forintot megkettőzzék és így lehetővé tegyék, hogy közülük kettő, Sinkai és Major egy egész esztendő töltsön el Bécsben természet- és kánonjogi tanulmányokban, elsajátítva egyúttal a normális iskolai tanítás új módszerét. Pártfogóiknak arra is gondja volt, hogy a balázsfalvi szerzetesi vita hullámzásaitól megóvják a fiatal bazilitákat és komoly szemináriumi fegyelemre oktassák őket.⁴⁷⁷ Helyükbe egyelőre senkit sem küldtek Rómába, a szerzetesi vita végét jelző aktára pedig II. József rávezette azt a pár sort, amely a római alumnatusnak véget vetett.⁴⁷⁸

Nagyszombatban a Fundatio Janianában továbbra is tanultak román ifjak, bár legtöbbször csak egy vagy kettő, néha azonban egy sem.⁴⁷⁹ Az itt tanuló teológusok közül megemlítjük Pap Gergelyt Vidráról, azután Géczy Lászlót és Babb Jánost, a későbbi püspököt.⁴⁸⁰ Ugyanekkor Medan János Egerben tanul.⁴⁸¹ A nagyszombati egyetemen Mária Terézia 1775-ben tervbe vette, római mintára, a görög szertartás tanszékének felállítását s Tompa László, a Pazmaneum aligazgatója néhány évre tanulmányi ösztöndíjat kapott erre vonatkozó

tanulmányok folytatására Rómában.⁴⁸² A nagyváradi latin püspökségnek évi 1.200 forintos alapítványá volt a görög katolikus papnevelés céljára,⁴⁸³ az újonnan megnyílt ungvári ruszin görög katolikus szemináriumban 60 növendékből 18, 4 tanárból 1 lett a román.⁴⁸⁴ Budán is tanultak erdélyi román papjelöltek, különösen a római alumnatus megszüntetése után, mint az 1781-ben végező Péterlaki Cirill és Boér János.⁴⁸⁵ A papnevelés helyzete tehát általánosan javulni kezdett.

Major püspök hivatalba lépésétől kezdve azon volt, hogy ne csak a baziliták, hanem a világi papok is nyerhessenek magasabb kiképzést.⁴⁸⁶ Éppen ezt a célt szolgálta a bécsi Pazmaneum is, ahol nem kolostori életre, hanem világi lelkipásztori munkára készítettek elő a jelölteket, sőt ilyen irányú felhasználásukat tanulmányaik befejezése után meg is követelték.⁴⁸⁷ Az intézetbe lépő alumnusok erre fogadalmat tettek,⁴⁸⁸ végrehajtásának igazolását a kancellária is megkívánta.⁴⁸⁹ A tanulmányaikat befejező Klein Sámuel és Papp István helyét 1772-ben Füzkuti (Fiszkuti) Sándor és Szalcsvai István foglalták el, ezek 1778-ben készülnek hazautazni, útiköltségre, ruhára és könyvekre segélyt kérnek és 50 forintot kapnak, de keveslik.⁴⁹⁰ Öt erdélyi alumnus közül 1779-ben egy örmény, kettő római katolikus magyar, kettő görög katolikus román: Andrejka László és Bran Simon.⁴⁹¹ A kancellária igyekezett a római és bécsi román alumnusokról tanulmányai végeztével is gondoskodni, ezért továbbképzésük előmozdítására a magyar nemesi testőrgárda alapjából levont 10.000 forintnyi összegből két éven keresztül évi 75 forint segélyben részesítette őket, amelyet félévi részletekben előre fizetve kaptak meg.⁴⁹² A román alumnusok jelenlétének a Pazmaneumban politikai célja is volt: az unitusok megbarátkoztatása a latin rítussal.⁴⁹³ Valamennyi intézetnél nagyobb jelentőségű volt a román papság kiművelésére a tárgyalt korban a bécsi Szent Borbáláról elnevezett konviktusnak,⁴⁹⁴ amelyben 1772 óta 2 erdélyi román alumnus volt elhelyezve, 1775-ben pedig a birodalom összes

görög katolikusai számára központi szemináriummá építették ki. Kezdetben 20 alapítványi hely volt, amelyből 5 a munkácsi, 4 a fogarasi, 4 a nagyvárad, 3 aavidnicai (körösi) és 4 a lemergi egyházmegyéből való jelöltek számára volt rendelve, de már a következő évben 46 alumnust (magyarországi 23, erdélyi 9) a vezetőséggel együtt összesen 50 alapítványi személyt fogadott magába. Az első prefektus a bécsi görög katolikus cenzor, a horvát Bastasich Josaphát lett.⁴⁹⁵ A vice-ephe-meriusi tisztséget 1777-ben Klein Sámuel bazilita nyerte el.⁴⁹⁶ A létszám eleinte nem volt teljes, 1776-ban csak 4 a fogarasi alumnusok száma,⁴⁹⁷ 1777-ben 7,⁴⁹⁸ 1779-ben már teljes.⁴⁹⁹ A költségvetés egy alumnus lakására, ételmezésére, ruházatára évi 300 forintot irányozott elő, az ösztöndíj folytatólagos 5 esztendőre szólt. Az alapítvány célkitűzését maga Mária Terézia így fogalmazta meg: „Zu Beförderunt des so höchst-wichtigen Unions-Geschäfte der griechisch-unirt und nicht unirten Religion, welche grösstentheils von besseren Bildung der Unirten Geistlichkeit abhanget, habe ich entschlossen, ein Seminarium für diesen unirten Clerum dahier zu stiften und den jungen Leuten aus diesem Clero die Gelengenheit zu verschaffen, (!) in der erforderlichen studiis sich in der hiesige Univer-sitaat vollkommen zu üben”.⁵⁰⁰ A ki nem mondott célkitűzésben benne volt az egységes birodalom gondolatának ápolása, ennek a megnyilvánulása volt a 3 püspök Bécsbe hívása is 1773-ban. Az intézet összes ügyeit az osztrák-cseh kancellária intézte a magyar kancellária nyilvánvaló sérelmére. Esterházy kancellár felszólalása azzal az indoklással részesült elutasító válaszban, hogy akkor Galícia és Erdély is követelnék az igaz-gatás egy részét.⁵⁰¹

Az alumnusokat szigorú szabályoknak vetették alá, idegen könyveket nem olvashattak, kimenőt csak igen ritkán és csak nagyon fontos ügyben kaptak. Idejüket beosztották és erősen lefoglalták, intézeten kívüliekkel csak prefektusi engedéllyel beszélgethettek, szobájukba idegen be nem léphetett, pénzt

csak a prefektusnál tarthattak, érkező és menő leveleiket ellenőrizték. Mindez igen fontos, mert ha végrehajtják, igen kevés alkalma van az alumnusnak bekapcsolódnia a császárváros szellemi életébe, társadalmi kapcsolatokat létesítenie, a nyugatiasabb élettel megismerkednie. Az egy Klein számára tette lehetővé vice-ephemeriusi tisztsége a szabadabb mozgást és művelődést, a haladó gondolatokkal, könyvekkel és emberekkel való érintkezést.

A Sancta Barbara szeminárium szervezeti szabályzatához és órarendjéhez kikérték Major püspök véleményét is, aki megjegyzéseket tett rájuk.⁵⁰² Minthogy többféle népből való ifjúság gyűlt itt össze, szükségképpen felvetődött a nemzetiségek egymáshoz viszonyulásának kérdése is. A szabályzat 46. pontja óva inti az ifjúságot egymás nemzetiségének megsértésétől és barátságos testvéri magatartást követel tőle.⁵⁰³ Hasonlóképpen felmerült a nyelvkérdés, mert a reggeli közös imádság nyelve felől a szabályzat nem rendelkezett. Major megjegyzésében az anyanyelvű imádkozás mellett nyilatkozik és pedig gyakorlati megfontolásból, hogy az ifjak magukat abban a nyelvben gyakorolják, amelyben egyházi működésüket folytatni fogják.⁵⁰⁴ A szabályzat, a szeminárium egész szelleméhez hűen, társalgási nyelvről kötelezően a németet írta elő.⁵⁰⁵

A Sancta Barbara szeminárium 1780-tól kezdve a magyar kancellária vezetése alá került, mert a Magyarországhoz és csatolt részeihez tartozó görög katolikusok és ortodoxok politikai ügyeit ez intézte. Ez a változás a szeminárium átszervezését vont maga után. Bastasich helyébe az erdélyi román Aron Jakabot nevezték ki prefektusnak, akit októberben már új állásában találunk. A kancellária felügyelete alatt új, nyomtatásban is megjelent szabályzat készült. A szeminárium, melynek hivatalos neve: „Regium Generale Seminarium Graeco-Catholicum” lett,⁵⁰⁶ szükségtelessé tette az egyes egyházmegegyekben felállítandó szemináriumokat. A központosított szeminárium új célkitűzése a katolikus egyház egységének hely-

reállítását hangsúlyozza a szakadárok visszatérítése által, amely célt legjobban a görög katolikus papság kiművelésével és helyes nevelésével tart elérhetőnek.⁵⁰⁷

Az Erdélyből Bécsbe küldött diákok nagyrészt csak középsően állották meg helyüket, ennek oka a balázsfalvi iskolának meglehetősen alacsony színvonala volt.⁵⁰⁸ Felsőbb osztályú tanuló elég kevés volt, nem kis nehézségére a püspöknek, aki csekély előtanulmánnal rendelkező jelölteket is szívesen pártfogolt és elküldött az alumnatusra. A cseh-osztrák kancellária figyelmeztette, hogy ne küldjön többé rhetorokat, hanem I. éves teológusokat, de mikor magánúton értesült a balázsfalvi tanulmányok alacsony színvonaláról, megelégedett I. éves filozófusokkal is.⁵⁰⁹ A filozófia és a teológia tanítását a Pazmaneumból hazatérő 22 éves Klein Sámuel és a 21 éves Papp István kezdték meg 1773-ban.⁵¹⁰ Balázsfalván a királyi és az egyházmegyei (ároni) szemináriumok alapítványait Mária Terézia engedélyével egyesítették (1773. november 3.), ami a kettős személyzet eltartásának kiküszöbölését és anyagi megkönnyebbülést jelentett.⁵¹¹ Major Gergely Mária Teréziától nagyobb mennyiségű könyvet eszközölt ki a tanuló ifjúság számára.⁵¹² Ez valóban igen szegény volt, saját költségén nem volt képes tanulni. Rednik a papjelölteket reverendával látta el, erre azonban nem volt kellő alap, úgyhogy az uralkodónő a Szentháromság-kolostor káptalanjának kérésére a kincstárból erre a célra 500 forintot utaltatott ki.⁵¹³

A kolozsvári akadémián, amelyet a jezsuita rend feloszlata után a piaristák vették kezelésbe, változatlanul sok román diák tanul,⁵¹⁴ nem kevésbé a besztercei⁵¹⁵ és a szebeni gimnáziumban, a gyulafehérvári szemináriumban, sőt a tiszta magyar vidéken fekvő Székelyudvarhelyen is, ahová főként Fogarásból mentek tanulni a román ifjak.⁵¹⁶ Nyugodtan állíthatjuk, hogy az erdélyi katolikus középiskolák egy jókora iskolára való román tanulót tanítottak és neveltek és pedig a balázsfalvi iskoláknál jóval magasabb színvonalon.⁵¹⁷ Ezzel tulajdonkép-

pen már ki is fejeztük érdemüket a román értelmiségi réteg kifejlesztésében, amely néhány év múlva Erdély földjén alanya lesz a meginduló román nemzetiségi küzdelmeknek.

Vizsgáljuk meg most az erdélyi román nép és értelmiség közösségi tudatának tartalmát és megnyilvánulásait a Major bukása előtt lefolyt négy évtizedben.

XIII.

A nemzetfogalom alakulása

A nemzetiség a közösség tudatosodásának kérdése. A tudatosítás feladatát a közösség agyveleje, az értelmiség végzi el. Helyes az organikus felfogás, mely a gyermek szellemi fejlődésévé veti össze a nemzettest tudatának felébredését és fokozatos kiépülését. Az öntudatosodás előtt olyan a testileg már létező nemzet vagy helyesebben nép, mint a testileg szintén létező, de még magatehetetlen és önmaga létére rá nem döbbenő gyermek. Ilyen gyermeknemzet volt az erdélyi román a XVIII. század kezdetéig, nem volt más közösségi tudata, csak amit népi tudatnak nevezünk. A néptagok egymáshoz viszonyulása térben és időben nem tudatos vagy csak féltudatos, a közösséget, mint valami természeti tüneményt, egyszerűen tudomásul veszik. Az unió volt az a szellemi áramlat, mely az erdélyi román népnek az ortodoxiában megmerevedett testét mozgásba hozta. Az unió végső célja a római katolikus egyház kebelébe összegyűjteni az összes keresztyén felekezeteket, amelyek valaha elszakadtak az egyetemes egyháztól. A románok uniálása, vagyis az erdélyi román görög katolikus egyház létrehozása nem lehetett a katolikus törekvések végcélja, inkább csak fontos állomás az igazi végcél: a latinizálás felé haladtában. Alkalmunk volt meggyőződni az erdélyi román értelmiségi réteg kialakulásának tárgyalásánál, hogy az uniálásnak eme messzenéző értelmezése figyelemreméltó nemzeti-

ségi következményekkel járt: az értelmiségi elemek tekintélyes részének latinizálásával és azon túl elszakadásával a román nemzettesttől. Meggyőződhattünk arról is, hogy a latin rítusra áttértek nem kényszer hatása alatt cselekedtek, lépésüknek rugója a társadalmi felemelkedés vágya volt. Az erdélyi román nacionalizmus kialakulásának egyik legizgatóbb kérdése, hogy ez a felemelkedési vágy miként viszonyul egyfelől az ortodoxia gondolatvilágához, mely passzivitásra, a meglévőnek érintetlen és változatlan megőrzésére biztatta és másfelől az unióhoz, mely a nyugati keresztyénség és művelődés fejlődés-képesebb és mozgásra ingerlő csiráival kínálta meg. Ha sikerül a román népnek ezt a viszonyulását valamiképpen megragadnunk, akkor megtettük a legnagyobb lépést a román nacionalizmus kialakulásának megértése felé. Vizsgáljuk meg azért, hogy mi változást jelentett az unió a megelőző állapottal szemben.

Külsőleg tekintve jelentette 4 dogmatikai pontnak a formai elfogadását, de ugyanakkor jelentette az ortodox egyház egész külső-belső szervezetének, gondolkodásának, szellemének teljes megőrzését is. Jelentette továbbá bizonyos politikai jogoknak a nem teljesen beváltott ígérését. Ha a vallási változást tekintjük, méltán csodálnunk kell az unió létrehozóinak és az egész XVIII. századon keresztül támogatóinak rövidlátását, akik nem vették észre a Kelet és Nyugat világa közt tátongó mély szakadékot, amelyet a formailag elfogadott 4 dogma léccével képzeltek áthidalni. A politikai engedmények dolgában ismét elszámították magukat, nem ismerve fel a társadalmi emelkedés vágyát a román papságban, mely a II. Diploma Leopoldinumban ugródeszkát talált és ennek segítségével az alkotmányos kerítésen át a közélet porondjára pattanhatott. Az unió hozta változás persze nemcsak ennyi volt, hiszen terjesztésének fő eszközt a nép és papság sötét tudatlanságát elűző nevelésben látta meg, a román papság katolikus iskolákban való kiművelése pedig életre hívta a román nép öntudatra ébresztőjét, az egyházi, majd később a világi értelmiséget. Az

értelmiség bekapcsolta a nemzetfejlődés menetébe az öntudatosodás nagy felvillanyozóját, a római eredet és a latin nyelvűség büszke humanista mítoszát. Az értelmiség új életformával gazdagította a román nemzettestet, a latin gondolat új igénnyel látta el. Így születik meg a művelődés terjedésével egy ütemben a népi tudat átalakulása népi öntudattá, mely térben és időben, tehát földrajzilag és történelmileg nagyjából tájékozódni képes. Innen a nemzetről való tudás következményéig, a nemzetiségi öntudatig, a nemzeti közösség sorsa autonóm intézésének akarásiáig már csak egy-két lépés hiányzik. A román rendiség igénye a rendiség korabeli Erdélyben ezek szerint a nemzetiségi öntudat fokának elérését jelenti. Tapasztaltuk, hogy ennek hordozója úgyszólván az egy Klein Ince püspök volt, legfeljebb környezete tükrözte úgy-ahogy az előrs püspök nagyjelentőségű felismerését.

Egyszóval: a román nemzetiségi öntudat felébredése Erdélyben a vallási unió következménye. A megállapítás igazsága az ortodoxiával való összehasonlítás teszi nyilvánvalóvá.

Az ortodoxia fékező hatását a román nemzeti fejlődésre a román irodalom kellőképpen kifejtette.⁵¹⁸ Erdélyben a XVIII. században jelentette a múlt viszonyainak változatlan megőrzését. Nem hozott egyetlen új és termékeny gondolatot, előre hajtó mozgalmat sem. Nemcsak vallásilag jelentett mozdulatlanságot, hanem politikailag is, ezen a téren egyenesen a majdnem teljes jogtalansággal kellett megelégednie. Sokáig még pusztá létét is kétségbevonta az ország kormányzata. A művelődés terén sem maga új formákat nem volt képes létrehozni, sem kívülről nem látták el ilyennel, amit pedig az ortodox nemzetköziség révén Karlovicból, Bukarestből és Moszkvából kapott, az színvonalban mélyen alatta maradt az unió ajándékainak. Új életforma, új értelmiség egyáltalán nem, vagy csak jelentéktelen provincializmus formájában jelentkezett. Az a néhány értelmiségi férfiú, akinek nevét nem nehéz felsorolni, majdnem teljes számban a katolikus iskolák neveltje

(Balomiri Miklós, Mardsinay Dániel), vagy kálvinista kollégiumban tanult (Molnár János), ritkaságszámba megy az orosz műveltség tápláltja (Eustatievici Demeter). Az ortodox tömegek nagy mozgatói: Visarion, Ecsellői Popa Ioan, Sophronius és a többiek mind tanulatlan, csekély műveltségű emberek. Az erdélyi ortodoxiában az előző századok szelleme él tovább, elmaradása az uniótól nyilvánvaló. Ezen a fejletlen állapoton csak a felvilágosult államgondolat győzelme változtat a XVIII. század vége felé, belenyúlva művelődéspolitikájával az ortodoxia műveltségileg mozdulatlan világába.

A modern értelmezésű erdélyi román nemzetiség megvalósítása ezek szerint majdnem kizárólag az unió műve. Az unitus románság előrerúgtatásával az erdélyi román nemzetben hosszabb időre látszólag törés következett be, amelyet az ortodoxia, fokozatosan magáévá téve a nyugati művelődés elemeit, csak lassankint tudott helyreigazítani. Az unitus és az ortodox románság segítséget váró figyelme a szétfejlődésnek megfelelően a XVIII. század nagyobb részében különböző irányba feszül: Bécs, illetve a kelet-európai ortodoxia központjai: Moszkva, Bukarest és Karlovic felé. Ennek megfelelően a Habsburg-birodalom szempontjából az unitus románság centripetális, az ortodox románság inkább centrifugális elemként tűnik fel. A nemzetiség szempontjából fontos tudnunk, hogy az erdélyi románságnak ez a kettős politikai kihatású magatartása milyen összetartozási gondolat jeligéje alatt történik.

A XVIII. század egész első fele a vallás primátusának jegyében folyt le. A vallás az a gondolat, amely a társadalom magatartásában minden más gondolatnál nagyobb szerepet játszik Erdélyben, Magyarországon és az egész Habsburg monarchiában. Ugyanazon nép különböző felekezetű fiai közt többnyire nagyobb az ellentét, mint ugyanazon felekezetű, de más nemzetiségű egyének közt. A vallás és a nemzetiség serpenyői közül az első nyom többet a mérlegen. A század a két tényező egyen-súlyi helyzetének fokozatos eltolódásának tanúja, a vége felé

egyszer csak a nemzetiség egyenrangúsága vagy egyenesen primátusa lep meg bennünket. Ez a folyamat mindennél inkább a felvilágosodás bonyolult szellemi processusainak az eredménye a magyar nemzetnél éppúgy, mint az erdélyi román nemzetnél. A két nemzet öntudatosodásában ebből a szempontból meglepően hasonló vonásokat találunk. Egyelőre csak annyit állapítunk meg, hogy az erdélyi románságnál is észlelhető a nemzetiség győzelme a vallás hegemóniája felett, természetesen csak az értelmiségnél, míg a műveletlen nép körében a vallás primátusa sokszor mind a mai napig tart.

Mégis, a század legnagyobb részében a vallás döntő szerepe megrendítetlen. Az ortodoxok táborában különösen olyan szilárd a vallás túlereje, hogy súlyos bonyodalmakat okozó népmozgalmak évtizedekig kavarthatták fel Erdély nyugalját anélkül, hogy a legcsekélyebb politikai igényt jelentettek volna be. Az oroszországi, havasaljai és kariovici zarándoklások mentesek minden nemzetiségi célzattól: ortodoxok mentek a hatalmasabb ortodoxokhoz támogatást kérni. Más dolog, hogy politikamentes, vagy helyesebben valláspolitikai lépéseiknek külpolitikai és részben nemzetiségi következményei is voltak. A nemzetiség kifejlődését akkor fogjuk megizmosodva találni, amikor az erdélyi ortodoxok már nem szerb püspököt kérnek maguknak, mint teszik a század egész folyamán, hanem saját nemzetükből valót. Ez az igény az unitusoknál nemcsak a püspökkel kapcsolatban (gondoljunk Aron megválasztására 1751-ben Olsavszkyval szemben⁵¹⁹), hanem már Klein Ince alatt a teológussal kapcsolatban is jelentkezett⁵²⁰ és a legtermészetesebb igényt jelentette mindvégig. Ezen a téren legkevesebb félszázadnyi fejlődési előnyben vannak az unitusok az ortodoxokkal szemben.

A vallás primátusának másik mutatója az unitus és ortodox románok egymáshoz viszonyulása. Ugyanegy nép és vallás fiait az unió halálos ellenségekké, egymást féktelenül gyűlölő és üldöző haragosokká varázsolta. Egymás iránti ellenszenvük

nem kisebb, mint amit más népek iránt éreznek. A testvércivódás hosszan tartott és teljesen mindmáig sem csendesedett el. A század vége felé a nemzeti érzés mégis lényegében legyőzte a felekezeti különbözőséget és a románság egységes politikai lépésekre lett képes.

A nemzetiség hatóerejét megtapasztalhatjuk a görög rítusú és latin rítusú katolikusok viszonyától is. Feltűnő a buzgóság, amellyel az unitus püspökök,⁵²¹ sőt a klérus,⁵²² tiltakoznak az unitusok latinizálása ellen. Major egyenesen politikai kérdést csinál az értelmiségi elemek áttéréséből, megakadályozására a románok jogainak kiterjesztését kéri, hogy ezzel a latin rítus vonzóereje megszűnjék.⁵²³ Az unitusok attól féltek, hogy a kormány teljesen a latin püspökség alá akarja helyezni a görög katolikus püspökséget, ez a félelem különösen püspökjelölések körül lett úrrá a lelkeken.⁵²⁴ Az unitusok félelme nem volt indokolatlan, a kor egyik legnagyobb hatású államférfia, Borié államtanácsos az „egy állam – egy vallás” elve alapján erőteljesen képviselte a latinizálás gondolatát, azonban álláspontja lassankint háttérbe szorult.⁵²⁵ Maga az ortodox nép irtózáttal gondolt a római katolikusokra, azokat a kálvinisták módjára pápistáknak,⁵²⁶ vagy pedig németeknek nevezte⁵²⁷ és meg volt róla győződve, hogy az uniálás egyenlő a latinizálással.⁵²⁸ Az ortodoxia szelleme érvényesült természetesen az unitus népben is, mert az unió egyelőre csak a tanult elemeket alakította át, úgyhogy általános latinellenes hangulat uralkodott az erdélyi román nép körében. Míg a népnél az ortodox szellemhez való ragaszkodás magának az ortodoxiának a konzervativizmusából táplálkozott, az unitus értelmiség idegenkedésének oka már nemcsak az ortodoxia lappantó továbbélése, hanem valami egyéb is, a nemzetiség, melynek terét az unió sokkal szélesebbre szabta meg, mint az elnyomott ortodoxia. Az unió melegágya a vallási közösségen kívül is élő román nacionalizmusnak, mely a vallás mögött biztonságban érezheti magát és érdekeit a vallás fegyvereivel védheti; az ortodoxia

elnyomatása ellenben közvetve a román nemzetiség kifejlődését is hátrányosan érinti. Az unió így válik legfontosabb eszközzé az erdélyi román nemzeti öntudatosodásnak. A latin öntudat unióhoz kapcsoló erejét Kotore példájából megérthettük.

Az unitus püspökök, de különösen Major mindig arra törekedtek, hogy az egész román népet az unióra vezéreljék és így az unitus jogokat az egész népre kiterjesszék. Major nem sokkal lemondatása előtt egyenesen II. Józseftől kérte, hogy a román egység megvalósítását az unióban támogassa.⁵²⁹ Ha a román egység az unióban sikerrel jár, mindenesetre nagyot nő politikai ereje, azonban az ortodoxia ellenállása lehetetlenné tette, hogy az unió egységesen lépjen fel a rendek, vagy az udvar előtt. Aron és Rednik alatt a tönk szélén állott az unió, Major eléggé talpra állította, ámde közben az ortodox egyház toleranciát nyert és az idő az ő számára dolgozott: a jozefinizmus korában a teljes unió kilátástalan reménnyé fakult. Még kevesebb reménnyel kecsegtetett egy esetleges ortodox egységre törekvés.⁵³⁰ A kérdést a felvilágosodás oldotta meg, meghozván a nemzetiség primátusát a vallás felett és így az unitus-ortodox ellentét méregfogainak többsége, ha nem is valamennyi, kihullott. A fejedelemségekkel való népi egység tudatát az ortodoxia kapcsolatai ápták. Az uniónak pusztá léte elválást jelentett a hegyeken túli románoktól, legalábbis a vallás primátusának korában. Az unitus püspökök sorra tesznek olyan nyilatkozatokat, melyekből kitűnik, hogy a moldvai és havasalföldi románokkal vallási okokból nem érznek közösséget. Rendkívül érdekes Rednik véleménye, mely szerint az ortodoxok állam- és királyhűség szempontjából kevésbé megbízhatók, sőt moszkvai rokonszenvük miatt veszedelmesekké válhatnak az államra nézve, mint ahogyan azt a lengyelországi ortodoxok példája mutatja.⁵³¹ Rednikben a katolicizmus és a Habsburg-dinasztia iránti hűség nagyobb, mint az ortodox fajtestvérekhez való ragaszkodás.⁵³² Az unitus értelmiség hűsége az uralkodóház iránt szilárd,⁵³³ sőt az ortodox nép is általában bízik

az uralkodóban,⁵³⁴ vallásának elnyomóit a közvetlenül felette álló unitus papokban és a földesurakban látja.⁵³⁵ Általában politikai elszakadási törekvésnek akár unitus, akár ortodox részről a leghalványabb nyoma sincs.

Az erdélyi románság önállóságának érdekes tünete az a mód, ahogyan az autonóm nemzetek egyik jogával, a hadseregállítással szemben viselkedett. Bécsi ügynöke 1741-ben adta Klein Incének az ötletet, hogy politikai követeléseit fejében ajánlja meg néhány ezer katonát Mária Teréziának, azonban Klein akkor még azzal tette félre az ajánlatot, hogy „előbb a fát kell elültetni, csak azután várhatunk tőle gyümölcsöt és a borjú sincsen tehén nélkül; ismerjenek el bennünket bevett nemzetnek, hogy mi is ilyen ajánlatot tehesünk”. Két év múlva bécsi tárgyalásai alatt mégis megajánlott 10.000 katonát arra az esetre, ha politikai kéréseit teljesítenék, de kikötötte, hogy román tisztek is vezessék őket fel egészen a vezérkarig.⁵³⁶ Aron püspököt a hétéves háború idején már egyenesen felszólítják egy Kálnoki mintájú huszárcsapat felállítására, mire az készségesen válaszol Königsegg-Erps miniszternek (1756. november 16.), kiemelve, hogy bár a románok sorsban utolsók, de hűségben nem maradnak el a többiek mögött.⁵³⁷ Papságának az ügyet „a közjóra” és az „eljövendő jóra” való tekintettel melegen ajánlja; a siker felől megvan győződve, mert „ha sokan mennek mások neve és mások zászlaja alatt, sokkal szívesebben fognak menni a mi zászlóink alatt” és „ott jó nevet fognak szerezni a nemzetnek”.⁵³⁸ A klérus fel is állított közel 22.000 forint költséggel egy 130 Kálnoki-huszárból álló csapatot, mely részt vett a hétéves háborúban, tisztjeit Aron jelölte ki, köztük volt titkárát, Rácz Pétert és egyik unokatestvérét.⁵³⁹ Major püspök is gyűjtött katonaság felállítására a török háború idején egy „donum gratuitum”-ot, melyből egy román századot szeretett volna felállítani, de engedély nélkül és elkésve, amiből sok kellemetlensége származott.⁵⁴⁰ Végül az ortodoxok is gondoltak egy ezred katonaság felállítására, de nem Mária Terézia,

hanem Erzsébet cárnő számára.⁵⁴¹ A monarchia háborús szorongatásai (örökösödési háború, hétéves háború, török háború) és a határőrezredek felállítása így nevelik rá lassankint az erdélyi románságot arra a gondolatra, hogy az ország hadseregében neki önálló szerepe legyen.

A román határőrezredek felállítása tekintélyes hatást gyakorolt a román nacionalizmus fejlődésére. Az új alakulat az unió erőszakos és sikeres terjesztésével és fegyveres erejével gátat emelt az erdélyi románság és az ortodoxia világa közé. Másrészt mélyreható kultúrmunkájával az állami jellegű népoktatás bevezetése előtt két évtizeddel megkezdte a román tömegek kiművelését. Eleinte csak a legénység volt román, fokozatosan azonban román tisztjei is lettek, úgyhogy lassankint az ezredek a románok tényleg a magukénak kezdték érezni.⁵⁴² A tisztek között több olasz volt és a német tisztek is mind tudtak valamennyit latinul, ezeknek feltűnt a román nyelv latinsága. A római erényei és a szerencsétlen román nép nyomorúsága és műveletlensége közti különbség elképesztette őket.

„Has igitur prisca genti de stirpe Quiritum
Romulidae terras habitant. Heu quanta nepotum
Disparitas! quam vilescit venerabile nomen!”
(E földeket tehát a római polgárok ősi nemzetsége törzsenek ivadékei lakják. De jaj, mennyire különböznek az utódok! Milyen hitvánnyá válik a tiszteletre méltó név!)

Így énekelt róluk Antonio Cosimelli, a II. román határőrezred századosa 1768-ban, aki mindjárt a római-román folytonosság humanista gondolatát is kifejezi:

„Namque in maturam Imperio vergente ruinam
Ingens Hunnorum Scythicis huc appulit oris
Agmen et adversae demum discrimine sortis
Romani servile jugum subiere Coloni.”
(Ugyanis miközben a birodalom korai hanyatlása megkezdődött, szkítai tájakról ideköltözött a hunok

hatalmas serege, és a római telepések, akiknek a helyzete így ellenkezőjére fordult, a szolgaság igáját vették magukra.)

Cosimelli hexameterében részletesen leírja a hegylakó románok barbár pásztoréletmódját és a határőrezred szép kulturmunkáját, ami főként báró Entzenberg Károly ezredes érdeme. A felvilágosodás népjóléti szelleme keveredik itt a humanizmus fogalmaival és teszi rokonszenvessé az olasz tiszt előtt a durva és tanulatlan románokat, akik az ő szemében „crescentes Martis alumni”.⁵⁴³ Maga II. József császár is hódolt ennek a felfogásnak és állítólag egy felkiáltását éppen Cosimelli használta fel négy román község elnevezésére: Salva Romuli Parva Nepos.⁵⁴⁴ A II. román határőrezred zászlófelirata is a romanizmus ígézetében született: *Virtus romana rediviva*, ami az egész román nemzetiségi ébredés jelszava. „Csak az alkalom hiányzik az ezred számára – írja egy fiatal román határőrtiszt – tettel is bizonyítani az újjáéledt római erényt”, amelyet Mária Terézia zászlajukra jelmondatul felírt.⁵⁴⁵ Mekkora önbizalommal tölthette el az ébredező románok szívét egy olyan felirat, amelyet a katonai hatóságok például a szentgyörgyi kapura tétettek:

„Frixineam portam fruticosaque maenia rides?

Pectora Romulidum maenia firma satis.”⁵⁴⁶

(Kineveted a tölgyfakaput és az ágakból ácsolt falakat? A Romulus-ivadékok szíve elég erős fal!)*

A latin gondolat nem volt új a művelt románok számára. Kotore nagy élménye egész nemzedékének közös élménye volt. Mint annak idején az unitus klérus 1748-i kérvényében, Major máskor is szívesen használja a „Romano-Valachus” kifejezést.⁵⁴⁷ Alkalomadtán a püspökök megemlékeznek népük római eredetéről, mint a váradi püspök, Kovács Meletius 1754-ben, amikor bizonyítani akarja, hogy a románok és a szerbek

* A magyar fordítást e kiadás számára Ábrahám Zoltán készítette.

különböző népek,⁵⁴⁸ vagy amikor Aron püspök 1756-ban a pápának ír.⁵⁴⁹

Nem érdektelen megvizsgálni, hogy mi volt a véleménye a román értelmiségnek a vezetésére bízott népről. Dobra Péter protektor, bár gyermekkorában áttér a latin rítusra, hű marad a román nemzetiséghez, de az egyszerű népet nem valami hízelgően barbárnak, romlottnak nevezi.⁵⁵⁰ Aron „meggyötört” és „nagy szükségben lévő nemzetét” emlegeti, néha mintha Kotore gondolatait visszhangozná.⁵⁵¹ László Philotheus Sophronius lázadásakor az unió mélypontján úgy látja, hogy népe elég gyenge, könnyen elbukik, de ugyancsak könnyen fel is kel.⁵⁵² Rednik népének tudatlanságát panaszolja fel, aminek oka az, hogy a tűrhetőbb élet megszerzéséért és a jogok megvédéséért folytatott küzdelemben életerejének javát elhasználja.⁵⁵³ Kalyáni és Major együttes kérvényükben a román népet olyan egyszerűnek mondják, mely nem képes a helyes és helytelen közt különbséget tenni és ahhoz tartja magát, amit éppen hall.⁵⁵⁴ Leggyakrabban a románság fegyelmetlenségét és fékezhetlenségét ostorozzák a kortársak.⁵⁵⁵ Major, akiben mélyen érző szív dobogott, valósággal meghatva emlékezik meg népéről, amellyel szenvedélyes lelkének egész tűzével együtt érez.⁵⁵⁶ Mikor a Radna-völgyi románokat a beszercei szászok jobbagysorban akarták tartani és egyes románok anyagi haszonért ebben a szászoknak segítségére vállalkoztak mint provisorok és oeconomusok, Major Bécsből írt levelében mennydörög ellenük. „Méltók az ilyen provisorok, hogy a föld nyelje el őket, mint a gonosz izraelitákat, akik felkeltek az ő népük és az ő Mózesük ellen.” A legsúlyosabb átkokat szórja azokra, akik saját fajtájuk és saját testvéreik ellen cselekszenek.⁵⁵⁷ Felháborodásának mértéktelen felszabadulása mutatja népe iránti mély szeretetének és odaadásának hőfokát. Egy magyar nyelvű leveléből szintén a meleg együttérzés hangja szólal meg, ezúttal az ortodox román nép iránt. Megbélyegzi Novakovic kapzsiságát, „ki ez is megtöti magát az oláh véres

verítékiből s azzal félre áll... Szánakodásra bizonyára méltók szegények.”⁵⁵⁸

Az ortodox népet írásbeli megnyilvánulásai, melyek bizonyára műveletlen papjaik tollából származnak, a népi tudat és a vallási közösség fokán álló társadalmi rétegnek vallják. Dobra mezőváros román lakói 1749-ben a szerb nemzeti kongresszus fennhatósága alá kérezkedve folyamodványukban így érvelnek: „Elég keserűségünk van ezen a világon és mint valami rabokat, úgy tipornak meg bennünket a többi népek és bajaink közepette még vallás nélkül is vagyunk.”⁵⁵⁹ A dél-erdélyi ortodoxok – Brassótól Dobráig – 1757-ben kérvényt intéznek Nenadovics karlovici metropolitához, kifejezve hűségüket a császárnő iránt, de elpanaszolják, hogy „elérkezett az az idő, amikor elmentünk halottaink sírjához és azt mondtuk, keljete fel halottak gödrötökből, hogy mi élők szállhassunk le oda, mert nem tudjuk többé eltérni az unitus papoktól és az ország uraitól jövő büntetéseket. Mert nem tudjuk már, hogy mit is cselekedjünk még, hiszen senkinek sem fáj a mi dolgunk, sem a szász uraknak, sem a német uraknak, sem a magyar uraknak.”⁵⁶⁰ Ezt a kérvényt „mi románok Erdély országából, akik a görög valláshoz tartozunk” nevében írták meg, ami valósággal szokványos önmegjelölése az ortodox román népnek kollektív megnyilvánulásaiban.⁵⁶¹ A főpanasz mindig vallási, a társadalmi panasz csak járulékos és azt a célt szolgálja, hogy a kérvényezők iránt a részvétet fokozza. „Felséges Asszonyunkhoz való homagiális hűségünket, mind az adófizetésben, mind pedig a katona állításban, megbizonyítani tellyes tehetőségünk szerint igyekeztünk. Sőt ennek utánna utolsó csepp vérünkig az Ő Felsége hűsége és szegény hazánk békessége mellett életünket nem sajnáljuk letenni, ha régi görög törvényű vallásunk szabadságában meghagyatunk; különben pedig mint sem annyi háborúságot szenvedjünk a véget a mennyin eddig általmentünk, kételenek leszünk az hazából kibodulván, idegen országra mindnyájan kibujdosni.”⁵⁶² Egy másik dél-er-

délyi kérvényben, melyet szintén a metropolitához intéztek, ezeket olvassuk: „És ezért panaszkodunk mi erdélyi románok, akik igazán szolgáljuk a fenséges császárságot s az összes erdélyi urakat és a görög valláshoz tartozunk. És üldöznek bennünket vallásunkért és senkinél sem találunk semmi igazságot. Ha katonák kellene a fenséges császárnőnek, a románok mennek, ahová emberek kellene, oda is a románok mennek, míg a szászok nem mennek és a többi népek sem mennek, hanem csak a románok. A szászok pedig azt mondják, hogy az övék a föld és a többi népeké és elvesszik széleinket és helyeinket, úgy hogy nincs hol megtelepednünk. Porciót adunk mi románok annyit, mint a többi erdélyiek együttesen és ők azt mondják, hogy a föld az övék. Szállást többet adunk mi románok, mint a többi népek, hasonlóképpen fuvart is. És szenvedéseinkben mind vártuk a fenséges királynő kegyelmét, hogy küldene nekünk görög vallású főpapot, vagy nyitná meg a határokat, hogy kimenjünk az országból és oda menjünk, ahol megtarthatjuk vallásunkat és legyen földünk is, hogy megéljünk.”⁵⁶³ Az idézett példából kiderül, hogy a dél-erdélyi ortodox román nép közösségi érzése valóban a népi öntudat fokán áll, vallási és társadalmi bajai teszik elégedetlen, robbanásra kész forradalmi elemmé, mely ilyenformán szemben áll a többi vallásokkal, a földesurakkal, különösen a szászokkal, de a kincstári uradalmak (pl. a zalatnai) vezetőségével is, közvetve az udvarral is, melytől hiába várja a segítséget. Belföldön segítséget nem remélhetve, bizalma inkább az ortodox külföld felé fordul, vagy legalább a karlovici szerb érsek pártfogását keresi. Az ortodox román nép így gyakran idegenül érzi magát az államban, sőt kikívánczik belőle. Öntudatos nemzetiségi magatartásnak azonban nyoma sincs, csak társadalmi, például amikor Topánfalván Sophronius lázadói így szólnak: „Trekut putyere Domnyilor, akume noj szintem Dom” – „Vége van az urak hatalmának, most mi vagyunk az urak”.⁵⁶⁴ De csak idő kérdése, hogy a vallási és társadalmi elégedetlenség

felgyülemlett energiái nemzetiségekké alakuljanak át. Egyelőre még a vallási sérelmek jóval erősebbek a társadalmiaknál. Sophronius mozgalma felforgatta az ország nagyobbik felét, anélkül, hogy a robot és az adófizetés megtagadására került volna sor.⁵⁶⁵

A vallási lázongások nem voltak nemzetiségi mozgalmak; azonban az uralkodó nemzetek sejtették nemzetiségi jelentőségüket is. Különösen a Sophronius-féle zűrzavar gondolkoztatta meg a megyei magyar nemességet amikor például Hunyadban így merészkedtek írni a románok Balogh László főispánhoz (1760): „Nem győzünk eleget csudálkozni rajta, mi az oka, hogy bennünket ti magyarok ennyire opprimáltatok s az jobbságának jármát is nyakunkba vetettétek, holott mi sokkal többen vagyunk s voltunk mindenkor a magyaroknál, a mi nagyobb, régebben is vagyunk ez országban nálatoknál, mert rég az régi dácusoknak vagyunk reliquiái.”⁵⁶⁶ A „többen vagyunk” és „régebben vagyunk” érvei nem népi érvek, ezek a humanista tan leszivárgására vallanak, valószínűleg valamely latin iskolát tanul, Mardsinyához hasonló román ember közvetítésével. Ez mutatja, hogy a dáko-román tan miként ereszkedett le fokról-fokra az alsóbb néprétegekig. A korabeli magyarság egy része aggodalommal látta a román tömeg részéről fenyegető veszedelmet, a Sophronius-féle lázongás meg egyenesen figyelmeztetésként hatott. Báró Bornemissza Ignác thesaurarius felfigyel a románság fokozatos számbeli növekedésére Erdélyben,⁵⁶⁷ de nem téveszti szem elől a körülakó ortodoxokat sem.⁵⁶⁸ A megdöbben magyar nemesség hangulatának ad kifejezést Petrichevich Horváth Ferenc, aki szerint ha „annak ez majd csaknem baromi értelemmel bírő elszaporodott ostoba nemzetnek mondhatni ok nélkül indult zavarjai” ellen gátat nem vetettek volna, „minket talán mint az atyáinkat még nagyobb veszedelem borított volna el miattok.”⁵⁶⁹ Hasonló aggodalommal van eltelve az emlékiró Halmágyi István a román határőrkatonák felfegyverzése miatt: „adja Isten jó vé-

gét, mert azon katonáknak sem lehet hinni, állhatatlan lévén az oláh és félő ellenünk ne fordítsa fegyverét idővel.”⁵⁷⁰ Rettegiből a hunyadi románok említett levele ilyen elmélkedést váltott ki: „Ettől bizony megvallom, hogy félek, mert ha valaki jobban is eszekre adja ezen dolgot, minket bizony szaporán elpusztíthatnak, mert Erdélyben könnyen vagyon tízannyi oláhság, mint magyar. Mind az uniónak gyümölcse fog lenni ez is, mert azzal, hogy catilikussá legyenek, megengedett nekik, hogy scholát erigáljanak: állítottak volt is Balázsfalvára olyan gymnasiumot, melyben ötszáz tanuló megvolt... mely ha durált volna, megvált volna, református úr ki ért volna promótiót; de Isten azt most ez által a zűrzavar által pro nunc elszélesztette.”⁵⁷¹ Tévedett Rettegi, a balázsfalvi schola megmaradott, de jól látta mind az unió szerepét, mind a balázsfalvi iskola jelentőségét, mert ez adta „eszekre” a románoknak, hogy mivé lehetnek Erdélyben.

A tanult unitusoknak, amennyiben nemesek voltak, megvolt a joguk a hivatalviselésre az 1744-i törvénycikkek értelmében. Arra a panaszra, hogy mellőzik őket, Mária Terézia 1746. április 15-i diplomájában a nemes unitus románok hivatalviselési jogát elismerte,⁵⁷² majd 1747. június 18-i rescriptumában megerősítette, de ekkor csak alsóbb hivatalokat és megyei tisztségeket említett.⁵⁷³ A királynő 1767. július 24-én azonban már megszorítás nélkül elismeri az unitusok hivatalviselési jogát.⁵⁷⁴ Láttuk, hogy alsóbb tisztségekre valóban alkalmaztak is románokat.⁵⁷⁵ A románok azonban nem voltak megelégedve, mert a hivatalviselés gyakran a latin rítus felvételével járt, amint ezt Major püspök felpanaszolta, aki szerint a rítusváltoztatás a gyakorlatban egyúttal feltétele is a hivatal elnyerésének.⁵⁷⁶ Akik áttérnek, a guberniumban szépen haladnak, míg a görög rítushoz ragaszkodók egy helyben maradnak. A helyzet megváltoztatására Major külön királyi parancsot kér, hogy senki se térhessen át a latin rítusra az ő tudta és engedélye nélkül és hogy a közhivatalokra görög katolikusok

is vétessenek fel. Az erre vonatkozó jelölés joga is legyen az övé, mert különben az unió szenved és tanult elemek nélkül marad.⁵⁷⁷ A latin rítusra áttérő, de a román nemzetiséghez hű maradó unitusok száma, mint amilyen Dobra Péter, csekély volt.⁵⁷⁸ Az ő háttérbe szorulását is nemzetiségi magatartása okozta, ugyanis fellépett a szászok ellen és azért kénytelen volt lemondani a fiscalis directori hivataláról.⁵⁷⁹

Major püspök tudatosan kezébe akarta venni a román világi értelmiség alakítását és meg akarta akadályozni a dissimilatio folyamatát, de – a kormányzat katolikus felfogásával szemben – sikertelenül. Amint látjuk, Majorból fokozatosan egy Klein Incéhez hasonló nemzetiségi harcos fejlődött ki, ami a guberniumnak és Brukenthal gubernátornak éppen úgy nem tetszhetett, mint a kancelláriának és az udvarnak. Rossz viszonya a guberniummal, ellentétei a mágnásokkal természetesen rossz kihatással voltak a görög katolikus ügyek intézésére is.⁵⁸⁰ Ellenséges viszonyba kerülve a kormánnyal, magyar földesurakkal, szász polgárokkal,⁵⁸¹ sőt saját szerzeteseivel is, végül is az udvar bizalmát is elvesztette és meg kellett buknia.

A nyelvkérdés vizsgálata igen érdekes feladat, mert a nemzetiségi gondolkodás fejlődésének egyik fontos mutatója. Nyelvi nacionalizmusnak a tárgyalt korban még nem találjuk nyomát. A balázsfalvi iskolába Aron püspök elejétől fogva önként bevezeti a latin nyelv tanítása mellett a magyar nyelvét is,⁵⁸² minthogy az a felfogás, hogy a hazai nyelvek közül a román mellett erre van a legnagyobb szükség.⁵⁸³ Aron magyarnyelvű meghívólevelet küld szét egy gyűlésre⁵⁸⁴ és papjai és diákjai néha szintén magyarnyelvű levélben kérnek tőle ügyeikben védelmet.⁵⁸⁵ Major püspök olyan vidékről származott, ahol a román nemességet a magyar műveltség át meg áthatotta, közvetlen rokonsága is kétnyelvű. Ismerjük néhány rokonságához intézett, szinte irodalmi szépségű magyar levelét is.⁵⁸⁶

A hatvanas években a német államnyelv bevezetésének gondolata tért kezd hódítani az egész Habsburg-birodalom-

ban,⁵⁸⁷ az erdélyi románok is kénytelenek voltak állást foglalni iskolai tanításával kapcsolatban. Rednik többször említette Dissertációjában a román ifjúság német nyelvre való tanítását egyházi és világi szempontból egyaránt üdvösnek és szükségesnek találja, de azt kívánja, „Őfelsége jelentse ki, hogy ennek a tanulmánynak nincs más célja, mint hogy a román ifjúság megtanulva a német nyelvet, valóban jobban tudja érvényre juttatni privilégiumait, ami az előnyöket és a hivatalokat illeti.” Kívánja azt is, hogy a német nyelv tanítása ne váljék a görög rítus rovására, vagyis ne váljék a latinizálás eszközévé.⁵⁸⁸ Major a Sancta Barbara szeminárium szervezeti szabályzatával kapcsolatban elismerte a német nyelv elsőbbségét a többi hazai nyelv felett.⁵⁸⁹ Az anyanyelv szerepének fontossága még alig világosodott meg a román nemzettudatban.

A román nemzetfogalom Erdélyben a Klein bukása után eltelt három és fél évtizedben, egy jó emberöltő alatt megőrizte a nagy püspöktől kapott tartalmát, sőt egy újabb nemzedék azt elterjesztette az értelmiség körében. Aránylag kevés belső fejlődést mutat, inkább szélességben terjedt el, de éppen ez ad neki mozgalmi képességet. Az ideológia körvonalai meg voltak rajzolva, a politikai célkitűzés régóta határozott volt: negyedik nemzetté, a többivel egyenrangúvá tenni a román nemzetet, hogy cselekvőleg vehessen részt a haza: Erdély kormányzásában. Két dolog hiányzott még: 1. a kellő léghő az értelmiség érvényesülésére és lendületesebb kifejlésére, ami feltétele egy politikai mozgalom kialakulásának és 2. a nemzeti ideológiának még csak kezdetleges kiépítése, aminek pedig az értelmiség kellő színvonalra emelkedése volt a feltétele. A román nemzetiség kifejlődéséhez szükséges léghőt a felvilágosodás hatása és különösen II. József forradalmi jelentőségű kormányzása teremtette meg, a nemzeti ideológia kiépítése pedig főképpen egy nyelvészeti és történelmi irányzat, az ún. erdélyi iskola műve lesz a XVIII. század utolsó és a XIX. század első negyedében.